

UMDE DİNİ TETKİKLER DERGİSİ

UMDE JOURNAL OF RELIGIOUS INQUIRIES

Cilt/Volume: 7, Sayı/Issue: 1 (Temmuz/July 2024): 001-024

Cumhuriyet İdeolojisi, Tarih Yazıcılığı ve İslâm: Mustafa Kemal, Zâkir Kâdirî Ugan ve M. Şemsettin Günaltay Bağlamında Bir İnceleme*

Republican Ideology, Historiography, and Islam: An Analysis in the Context of M. Şemsettin Günaltay, Zâkir Kâdirî Ugan, and Mustafa Kemal

Aynur Singin

Dr., Milli Eğitim Bakanlığı

Dr., Ministry of Education

Ankara, Türkiye

temuralayaynur@yahoo.com.tr

<https://orcid.org/0000-0003-1592-9958>

Makale Bilgisi / Article Information

Makale Türü / Article Types: Araştırma Makalesi / Research Article

Makale İşlem Süreci / Article Processing

Geliş Tarihi / Date Received: 26 Şubat/February 2024

Kabul Tarihi / Date Accepted: 22 Nisan/April 2024

Yayın Tarihi / Date Published: 31 Temmuz/July 2024

Atıf / Citation

Singin, Aynur. "Cumhuriyet İdeolojisi, Tarih Yazıcılığı ve İslâm: Mustafa Kemal, Zâkir Kâdirî Ugan ve M. Şemsettin Günaltay Bağlamında Bir İnceleme". *UMDE Dini Tetkikler Dergisi* 7/1 (Temmuz/July 2024), 001-024. <https://doi.org/10.54122/umde.1443282>

İntihal / Plagiarism

Bu makale, iTenticate yazılımınca taranmıştır. İntihal tespit edilmemiştir.
This article has been scanned by iTenticate. No plagiarism detected.

Etik Beyan/Ethical Statement

Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur.
It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited (Aynur Singin).

Yayıncı / Published by

Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi/ Nevşehir Hacı Bektas Veli University

Lisans Bilgisi / Lisence Information

Yazarlar dergide yayınlanan çalışmalarının telif hakkına sahiptirler ve çalışmalarını CC BY-NC 4.0 lisansı altında yayımlanmaktadır.

Authors publishing with the journal retain the copyright to their work licensed under the CC BY-NC 4.0

* Bu makale, *Türk Tarih Tezi'nde İslâm Düşüncesinin Ele Alınışı* (İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2008) başlıklı yüksek lisans tez çalışmamız esnasında karşılaştığımız bir problemin peşinden giderek, yeni ve güncel kaynaklar eşliğinde, meselenin dikey ve yatay boyutlarının detaylandırılması neticesinde hazırlanmıştır / This article was prepared by pursuing a problem we encountered during our master's thesis titled *The Appraise of Islamic Thought in the Turk History Thesis* (İstanbul: Marmara University, Social Sciences Institute, 2008) and by elaborating the vertical and horizontal dimensions of the issue, accompanied by new and up-to-date sources.

Öz

Bu makale, Cumhuriyet ideolojisinin Türk tarih tezi projesi kapsamında İslâm tarihi yazıcılığına odaklanarak meseleyi Mustafa Kemal Atatürk, Zâkir Kâdirî Ugan ve M. Şemsettin Günaltay olmak üzere üç aktörün yaklaşımları etrafında mercek altına almaktadır. Osmanlı'dan Cumhuriyet'e evrilen süreçte kozmopolit bir devlet yapısından ulusal ölçekte bir devlet sistemine geçiş gerçekleşmiş böylece yeni kurulan siyasî rejimin kendisine yaslanarak güç devşireceği tarihsel arka plan ve mirasa dair yeni bir tarihsel anlatıya ihtiyaç duyulmuş, bu çerçevede İslâm düşüncesinin hususen İslâm tarihinin nasıl ele alınması gerektiği noktasında siyasî aktörler ve aydınlar arasında yoğun tartışmalar yaşanmıştır. Bu tartışmanın en canlı örneği, Mustafa Kemal ile Ugan arasında gerçekleşmiştir. Mustafa Kemal, İslâm düşüncesi ve tarihinin rasyonel, seküler ve laik bir zeminde ulusalcı bir perspektiften değerlendirilmesi gerektiğini düşünürken Ugan ise geleneksel tarih yazıcılığı ekseninde konuya eğilmiş görünmektedir. Bu iki aktör arasındaki fikir ayrılığı derin bir kriz ortaya çıkarmış, bunun üzerine İslâm tarihi ile ilgili bölümü yazmakla Günaltay görevlendirilerek mezkûr sorun belli bir ölçüde çözüme kavuşmuştur. Nitekim İslâm düşüncesi ve tarihinin nasıl yazılması gerektiği konusunda Günaltay, Mustafa Kemal ile müşterek bir paydada buluşarak yaptığı çalışmalarda Türkleri dünya tarihinin öznesi kılmakta, İslâm'ı önemli bir dönüm noktası değil bir geçiş evresi olarak görmekte, Türklerin Arap ve İran'dan farklı olarak kendine mahsus bir "Türk İslâm"ı inşa ettiğini öne sürmektedir. Günaltay'ın yeni İslâm yorumunun en dikkat çekici alt başlıkları ise "tenzihî Tanrı tasavvuru, determinist bir evren görüşü, özgür bir insan prototipi ve kaynağı akıl olan bir din, ahlâk ve hukuk sistemi" olarak tespit edilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Çağdaş Türk Düşünce Tarihi, Türk Tarih Tezi, Atatürk, Zâkir Kâdirî Ugan, M. Şemsettin Günaltay, İslâm Tarihi Yazıcılığı, Cumhuriyet İdeolojisi.

Abstract

This article examines Islamic historiography in the context of the Republican ideology's Turkish history thesis project by examining the perspectives of three key figures: Mustafa Kemal Atatürk, Zâkir Kâdirî Ugan and M. Şemsettin Günaltay. The change from a cosmopolitan state structure to a nation-state system was realized in the process that led from the Ottoman Empire to the Turkish Republic. Therefore, a new historical account of the legacy and historical context that would provide the recently installed political government its strength was required. Within this context, among political figures and scholars, there have been intense debates on how to approach Islamic ideas, particularly Islamic history. The discussion between Mustafa Kemal and Ugan was the most striking instance of this argument. While Ugan appears to have focused on the topic along the axis of traditional historiography, Mustafa Kemal believed that Islamic thinking and history should be analyzed from a nationalist viewpoint on a logical, secular, and laicist ground. The difference of opinion between these two figures has created a deep crisis. This dilemma was partially solved when Günaltay was given the task of writing the section on Islamic history. Günaltay makes Turks the subject of world history in his studies and views Islam as a transitional phase rather than a crucial turning point. Additionally, he argues that the Turks constructed a unique "Turkish Islam" which is distinct from Islam in Arab and Iranian contexts. The most striking sub-headings of Günaltay's new interpretation of Islam were determined as "the conception of an absolute God, a determinist view of the universe, a prototype of a free human being, and a religion, morality and legal system whose source is reason".

Keywords: History of Contemporary Turkish Thought, Turkish History Thesis, Atatürk, Zâkir Kâdirî Ugan, M. Şemsettin Günaltay, Islamic Historiography, Republican Ideology.

Giriş

Yirminci yüzyılın ilk yarısında Cumhuriyet ideolojisi, tarih üzerinden yeni bir söylem ve anlatı devreye sokarak kökleri Orta Asya coğrafyasına uzanan, içeriği ise büyük oranda

dönemin hâkim bilim ve medeniyet anlayışıyla çerçevenmiş, yeni bir insan, evren, devlet ve toplum, din, ahlâk, hukuk, tarih, edebiyat, sanat ve tüm bunların toplamını yansıtan ulusal bir kimlik inşa etmek istemiştir. Geçmişin yeniden yorumlanması, gelecek perspektifinin de bu temel üzerine inşa edilmesi amacıyla gündeme gelen yeni tarihsel anlatının (Türk tarih tezi) anlaşılmasını ve özümsemesini kolaylaştırmak amacıyla tarih ders kitaplarının yeniden yazılması, kongre ve konferanslar tertip edilmesi, tercüme ve neşriyatın dört koldan yürütülmesi; dil, tarih ve coğrafya alanında kurumsal birtakım adımların atılması kararlaştırılmıştır.¹ Bu yıllarda Türk tarih tezinin yanı sıra “Güneş-Dil teorisi”, “Türkçe Kur’ân”, “Türkçe ezan”, “Türkçe ibadet” istikametinde uygulamaya konan girişimler, Kemalist iktidar ve ideolojinin bir taraftan İslâm’ı paranteze alırken öte yandan kendisi için tehditkâr bulmadığı bir İslâm yorumunu (milli din projesi) destekleyerek, hatta bu istikamet üzere bazı kurumsal adımlar atarak Türk-İslâm sentezi fikrine kapı araladığını göstermektedir.² Cumhuriyet ideolojisi istikametinde yürürlüğe sokulan Türk tarih tezi projesi ve bu çerçevede İslâm düşüncesini ele alan aydınların makale ve telifleri bunu açık bir şekilde ortaya koymaktadır. Sadece İslâm tarihi değil aynı zamanda hadis, fıkıh, kelam, felsefe ve tasavvuf sahasında da Günaltay’ın yanı sıra dönemin önemli diğer aydınları (Yusuf Ziya Yörükan, Hilmi Ziya Ülken, İzmirli İsmail Hakkı, Mehmet Ali Aynî, M. Şerafettin Yaltkaya) tarafından içerikleri ve temel iddiaları bakımından günümüzde hala önemini koruyan metinler kaleme alınmıştır.³ Biz bu makalede sadece Mustafa Kemal, Zâkir Kâdirî Ugan ve Şemsettin Günaltay arasında İslâm tarihi yazıcılığı etrafında seyreden sürece odaklanarak Cumhuriyet idaresinin “bilimsellik ve milliyetçilik” üst başlığı altında kendi resmi ideolojisine uygun bir tarihsel anlatıyı nasıl meşrulaştırmaya çalıştığını göstermeye çalışacağız.

1. İslâm Tarihini Kim, Nasıl Yazmalıdır? Mustafa Kemal ile Zâkir Kâdirî Ugan’ı Karşı Karşıya Getiren Notlar

¹ Türk tarih tezinin Kemalist iktidar ve ideoloji perspektifinden yorumu için Büşra Ersanlı’nın *İktidar ve Tarih: Türkiye’de Resmi Tarih Tezi’nin Oluşumu* (1929-1937) (İstanbul: İletişim Yayınları, 2003) adlı kitabına bakılabilir.

² Bu konuda “12 Eylül Türk-İslâm Sentezci mi İdi?” başlıklı yazısıyla Kara, sınırları çizilebilir bir Türk Müslümanlığından ayrı olarak ideolojik içeriklerle devreye sokulan Türk-İslâm sentezi fikrinin II. Meşrutiyet’e kadar uzanan yorumlardan biri olduğunu ve Kemalist iktidarın 1930’lu yıllarda bu damarı kuvvetli bir şekilde öne çıkartarak beslediğini iddia etmektedir bk. İsmail Kara, *Resimli Cumhuriyet Din Kitabı* (İstanbul: Dergâh Yayınları, 2023), 269-280.

³ Türk Tarih Tezi’nde İslâm düşüncesinin nasıl ele alındığını sorgulayan bir çalışma için yakın zamanda yayımlanan *Bugünü Geçmişe Yansıtma: Türk Tarih Tezi’nde Yeni Bir İslâm Yorumu Arayışı: 1932-1937* (İstanbul: İLEM Yayınları, 2023) başlıklı çalışmamıza bakılabilir.

Cumhuriyet idaresi Türk tarih tezi kapsamında liseler için hazırlanan tarih ders kitaplarında İslâm tarihi ile Türklerin İslâm medeniyetindeki rolünü ortaya koyan metinleri yazması için başlangıçta Zâkir Kâdirî Ugan'ı görevlendirmiştir.⁴ Tatar asıllı tarihçi ve mütercim Ugan'ın (1878-1954) Kazan'dan Türkiye'ye gelerek Türk vatandaşlığına geçmesi aslında 1923 yılına tesadüf eder. 1925 yılında Dârülfünun İlahiyat Fakültesi Mecmuası'nın sürekli yazar kadrosunda⁵ yer alan Ugan, 1927 yılında Türk Ocakları Hars Heyeti'ne üye olarak alınmış, bir müddet Tarsus'ta öğretmenlik yaptıktan sonra dönemin Maarif Vekâleti'nde bir süre çalışmış, 1930 yılında ise Türk Tarih Kurumu'na bağlı olarak kurulan Türk Tarihi Tetkik Heyeti üyeliğine seçilmiştir.⁶

Ugan'ın yazmış olduğu çok sayıda makale, telif ve tercümeleleri dikkate aldığımızda⁷ onun rivâyet ve hadis ilmi üzerinden İslâm tarihi metodolojisine eleştirel yaklaştığını,⁸ yeni ilm-i kelam tartışmalarına iştirak ettiğini,⁹ Türk kavminin kökenini, inançlarını, tarihini ve toplumsal yaşamını ortaya koymak için etnografya biliminin verilerini kullanarak Türkleri çeşitli yönlerden inceleyen yazılar kaleme aldığını,¹⁰ Vehhâbilik ile ilgili Türkçe literatürde ilk denilebilecek çalışmalara imza attığını,¹¹ yükseköğrenimin düzenlenmesiyle ilgili olarak akademi meselesine eğildiğini,¹² İngiliz filozof ve sosyolog Herbert Spencer'in insan ve eğitim üzerine kaleme aldığı eserlerin bir kısmını Tatarcaya çevirmek suretiyle, onun fikirlerinin

⁴ Yaşamöyküsü hakkında daha detaylı bilgi için bk. Gülşen Karagözoğlu, *Zâkir Kâdirî Ugan'ın Hayatı, İlmî Şahsiyeti ve İslâm Tarihi Çalışmalarındaki Yeri* (İstanbul: Marmara Üniversitesi, Yüksek Lisans, 2015), 9-10; Hamit Zübeyr Koşay, "Zâkir Kadiri Ugan: 1878-1954", *Türk Yurdu*, 239 (1954), 428-430; Azat Ugan, "Prof. Zâkir Kadiri Ugan (Ölümünün Üçüncü Yıldönümü Münasebetiyle)", *Kırım Dergisi* 9-12 (1957), 318-320; Muhammed Allam Mustafa, "Zâkir Kadiri Ugan Cenapları", *Türkiye Cumhuriyeti Devletinin Kuruluş ve Gelişmesine Hizmeti Geçen Türk Dünyası Aydınları Sempozyumu Bildirileri* (23-26 Mayıs), (1996), 435-438; Osman Güner, "Zâkir Kâdirî Ugan", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2002), 62/44-45.

⁵ Hamit Er, *İstanbul Dârülfünun İlahiyat Fakültesi Mecmuası Hoca ve Yazarları* (İstanbul: İslâm Medeniyeti Vakfı, 1993), 190.

⁶ Karagözoğlu, *Zâkir Kâdirî Ugan'ın Hayatı, İlmî Şahsiyeti ve İslâm Tarihi Çalışmalarındaki Yeri*, 11-12.

⁷ Ugan'ın kitap, dergi ve gazete yazılarından oluşan telif eserleri ile tercümelerine dair derli toplu ve tafsilatlı bilgi için bk. Karagözoğlu, "Zâkir Kâdirî Ugan'ın Hayatı, İlmî Şahsiyeti ve İslâm Tarihi Çalışmalarındaki Yeri", 15-17; Mustafa, "Zâkir Kadiri Ugan Cenapları", 437-438.

⁸ Bu noktada Ugan'ın "Dinî ve Gayrı Dinî Rivâyetler" [*Dârülfünun İlahiyat Fakültesi Mecmuası* 1/4, (1926), 132-210] başlıklı makalesi hadiste kullanılan yöntem ve metodolojiye dair eleştirel bir yaklaşım sunar. Ayrıca Ugan'ın görüşlerini hadis ilmi açısından ve İslâm tarihi alanında yapmış olduğu tercümele bakımından değerlendiren çalışmalar için bk. Osman Güner, "Zâkir Kâdirî Ugan'ın Hadis Sistematiğine Yönelik Eleştirilerinin Tahlil ve Tenkidi", *Öndokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 17, (2004), 65-94; Gülşen Karagözoğlu- Osman Aydın, "Zâkir Kadiri Ugan ve İslam Tarihine Dair Tercümeleri", *Usûl: İslam Araştırmaları* 23, (2015), 161-188.

⁹ Zâkir Kâdirî'nin *İlm-i Kelâm Dersleri* (Ufa, 1910) başlıklı bir çalışması bulunmaktadır ki, bu metin yeni ilm-i kelam denilince akla ilk gelen İzmirli İsmail Hakkî'nin kitabından önce yazılmış olması bakımından dikkat çekicidir. Ayrıca bu eser İslâm dünyasında büyük ilgi uyandırmış; İsmail Gaspıralı, *Tercüman* gazetesinde "Âlimler yeni usulle İslâm ilahiyatını istiyorlar" diyerek, bu kitabı tanıtmak amacıyla iki makale kaleme almıştır. Bk. Mustafa, "Zâkir Kadiri Ugan Cenapları", 437.

¹⁰ Zâkir Kâdirî Ugan, "Çuvaşların Etnografyası", *Türk Yurdu* XV-1/167-6, (Mart 1925), 253-258; "İdil Ural Boyundaki Türk Lehçeleri Hakkında Bir Tahlil", *Türk Yurdu* XVI-2/168-7, (Nisan 1341/1925), 30-32; "İdil-Ural Boyundaki Türk Lehçeleri Hakkında Bir Tahlil", *Türk Yurdu* XVII-3/176-15, (Kanunisanı 1926/Ocak 1926), 145-151; "Şimal Türk Lehçesine Osmanlı Türkçesinin Tesiri", *Türk Yurdu* XVII-3/179-18, (Mayıs-Haziran 1926), 282-287; "Tarihi Tetkikler: Türklerin Kavmî ve Kabilevî Terkihi Meselesi", *Türk Yurdu* XXII-8/202-41, (Ağustos 1928), 73-75; "Eski Türk Dinine Dair Umay Âlihesi", *Türk Yurdu* VI-26/39/233, (Mart 1931), 17-21; "Afganların Kavmî Terkihibinde Türklerin Rolü", *Türk Yurdu* 2 (235), (Ağustos 1954), 127-131; "Afganların Kavmî Terkihibinde Türklerin Rolü II", *Türk Yurdu*, 3 (236), (Eylül 1954), 234-237; "Afganların Kavmî Terkihibinde Türklerin Rolü III", *Türk Yurdu* 4 (237), (Ekim 1954), 301-304.

¹¹ Zâkir Kâdirî Ugan, "Vehhâbiler (1)", *Türk Yurdu* XV-1/163-2, (Kasım 1924), 68-73; "Vehhâbiler (2)", *Türk Yurdu* XV-1/166-5, (Şubat 1925), 191-197.

¹² Zâkir Kâdirî Ugan, "Akademi Meselesi: Akademilerin Muhtasar Tarihi", *Türk Yurdu* XXI-7/195-34, (Ocak 1928), 51-57; "Akademi Meselesi: Rus Fünûn Akademisi", *Türk Yurdu* XXI-7/196-35, (Şubat 1928), 105-109; "Akademi Meselesi: Türk Akademisi", *Türk Yurdu* XXI-7/197-36, (Mart 1928), 173-177.

Doğu ülkelerinde tanınması için çaba gösterdiğini ve müslüman kadının bireysel ve toplumsal hayattaki rolü¹³ üzerine önemli çalışmalarda bulunduğunu söyleyebiliriz.

Ugan hakkında verdiğimiz bu çerçeve bilgiden sonra yeniden onun Mustafa Kemal ve resmi tarih teziyle kesişen sürecine intikal edebiliriz. Bilindiği üzere Türk tarih tezi çerçevesinde metin telif edenler ya Mustafa Kemal tarafından doğrudan görevlendirilmiş isimlerdir veya yakınında bulunan siyasetçi ve aydınlar tarafından kendisine tavsiye edilmiş kişilerdir. Her hâlükârda Mustafa Kemal, neyin nasıl ve ne kadar yazılacağı kadar kim tarafından yazılması gerektiği hakkında da belirleyici olan mercidir. Fakat Ugan'ın Türk tarih tezi çalışmalarına katılması ve bir sonraki aşamada İslâm tarihi bölümünü yazmakla görevlendirilmesinde hemşehrisi olan Yusuf Akçura'nın payı olduğu yönünde bir rivâyet de bulunmaktadır.¹⁴ Öte yandan Ugan, daha önce hem Türk Tarihi Tetkik Heyeti'ne katılmış hem de Türk tarih tezinin ilk somut örneği olan *Türk Tarihinin Ana Hatları*¹⁵ için "Türk Tarihinin Ana Hatları Nam Eser-i Celîl'e Dair Bazı Mülâhazalarım" başlıklı hacimli ve detaylı bir mütalaa raporu kaleme almıştır.¹⁶ Tüm bunları dikkate aldığımızda Ugan'ın Mustafa Kemal'in etrafında hâlelenen siyasetçi ve aydınlar kümesinin içinde yer aldığını görmekteyiz. Fakat Ugan resmi iktidar ve ideolojinin yakınında konumlanan bu pozisyonunu kısa bir süre sonra Mustafa Kemal ile aralarında patlak veren bir kriz neticesinde kaybedecektir. Kriz, Mustafa Kemal'in Ugan'ın yazmış olduğu İslâm tarihi notlarını, bilimsel kriterlere ve tarihsel gerçekliğe uygun bulmamasından kaynaklanmıştır.

Mustafa Kemal ile Ugan'ı karşı karşıya getiren olay ise şöyle cereyan etmiştir: Türk Tarihi Tetkik Cemiyeti, Türk tarih tezinin ilk somut örneğini teşkil eden *TTAĦ*'yı¹⁷

¹³ Zâkir Kâdirî Ugan, *Kızlar Dünyası*, Kazan 1911.

¹⁴ Uluğ İğdemir, "Türk Tarih Kurumu Genel Müdürü Uluğ İğdemir'in 80. Doğum Günü Töreninde Yapılan Konuşmalar", *Bellefen* 43/170 (Nisan 1979), 533.

¹⁵ Makalenin bundan sonraki bölümünde *Türk Tarihinin Ana Hatları* başlıklı kitap için *TTAĦ* kısaltması kullanılacaktır.

¹⁶ Zâkir Kâdirî Ugan, "Türk Tarihinin Ana Hatları Nam Eser-i Celîl'e Dair Bazı Mülâhazalarım", *Türk Tarih Kurumu Arşivi, Türk Tarihinin Ana Hatları Koleksiyonu (TTAĦ)* 9/21, (t.y.), 1-72. Ugan, bu raporda eleştiri ve tenkitlerini daha ziyade şu noktalar üzerinde yoğunlaştırır: Eserde kullanılan kaynakların yetersizliği, arkeolojik ve linguistik bilimlerin verilerinden bütüncül bir yaklaşımdan ziyade pragmatik gayelerle seçmecî ve parçacı bir şekilde istifade edilmesi, Türklerin Çin, Mısır vd. gibi coğrafya ve medeniyetlerin teessüsünde kurucu unsur oldukları fikrinin bilimsel vesikalarla yeterince temellendirilememiş olması, İslâmiyet'ten sonra Türk tarihi ile ilgili bölümlerde İslâmî kaynakların zengin olmasına rağmen kullanılmaması ve İslâmiyet sonrası Türk tarihine yeterince yer verilmemiş olması. Ayrıca kitabı "selbî nokta-i nazar"dan tetkik ettiğini söyleyen Ugan, *TTAĦ*'de Türk tarihinde İslâmiyet öncesi ile sonrası arasında nicelik ve nitelik bakımından, başvuru kaynakları açısından bariz bir farklılık olduğunu düşünmektedir. Ona göre, İslâmiyet öncesi Türk tarihinde gösterilen özen ve ciddiyet, İslâm ve sonrasıyla ilgili kısımlarda yeterince gözetilmemiştir. Dolayısıyla Türklerin İslâmiyet devrinin revize edilmeden bu haliyle yayınlanmasının eserin kıymetini hafifletirebileceğinin hesaba katılarak bu bölümlerin olgunlaştırılana kadar kitap içerisinden çıkarılmasının daha uygun olacağını söylemiştir. (s. 51-52). Bununla birlikte Ugan'ın raporunda esas dikkat çekici olan husus, *TTAĦ*'nin insanın ve evrenin başlangıcı hakkındaki metafizik izah ve yorumları ikincilleştiren bunun yerine pozitivist ve evrimci teorileri ikâme eden tarihsel anlatıya raporun hiçbir yerinde müspet veya menfi olarak değinmemesidir.

¹⁷ *TTAĦ* 1931 yılında *Türk Tarihinin Ana Hatları Methal* adında, sadece 74 sayfalık bir broşür şekline getirilerek Milli Eğitim Bakanlığı tarafından otuz bin adet bastırılarak okullara dağıtılmıştır. *TTAĦ*'de yer alan "Eski Türklerin dini, Şamanlık ve Şamanlar, Türkler arasında hariçten giren dinler, Zerdüşî dini, İsa ve Musa dinleri, Mani dini, İslâm dini" bölümleri herhangi bir değişiklik yapılmadan *TTAĦ*'ye aktarılmıştır. Bk. *Türk Tarihinin Ana Hatları Methal* (İstanbul: Devlet Matbaası, 1931), 44-69.

yayınlandıktan sonra aynı tez istikametinde liseler için tarih ders kitaplarını yazmak için kolları sıvar ve 1931 yılının Ağustos ayında küçük bir kadroyla çalışmalarını Dolmabahçe Sarayı'nda devam ettirmek için İstanbul'a taşınma kararı alır.¹⁸ Bu süreçte Mustafa Kemal, ara ara Yalova'da ikamet edecek, yazılan bölümler kendisine ulaştırılacak, o da vakit ve imkân bulursa okuyup kenarlarına notlar düşecek, gerekiyorsa birtakım tashih ve tekliflerde bulunacaktır. Ankara'dan ayrılmadan önce ders kitabı için Ugan'ın yazmış olduğu İslâm tarihi notları kendisine verilir, o da okumak üzere yanına alarak ayrılır.¹⁹ Fakat kısa bir süre sonra Mustafa Kemal, kendisine verilen metinlerden duyduğu memnuniyetsizliği ifade ederek işaret ettiği yerlerin düzeltilmesini ve yeniden yazılmasını ister. İstenen düzeltmeler yapılmayınca Mustafa Kemal, notların müellifini "ilim adamı olmamakla, medrese tahsili görmekle, birtakım naslara inanmakla"²⁰ tenkit ederek metinlerin bu haliyle ders kitaplarına giremeyeceğini ifade eder. Bu süreci Uluğ İğdemir şöyle aktarır:

... Atatürk *İslâm Tarihi* bölümüne çok önem vermişti. Bu bölümün önemli bir dilimini de kendisi yazmıştı. İlk önce kurum üyelerinden rahmetli Zâkir Kâdirî'ye (Ugan) yazdırılan bu bölümü hiç beğenmemiş, bunun Şemsettin Bey (Günaltay) tarafından yazılmasını istemişti. 16 Ağustos 1931'de kurum başkanı Tevfik Bey'e Yalova'dan yazdığı mektup şöyle başlıyordu:

Zâkir Kâdirî Bey'e hazırlattığınız "İslâm Tarihi" notlarının Muhammed Devri'ne ait olan ilk sayfasından sonraki parçalar, teessüfle söylemeye mecburum ki, hiç de bir mütehasşısın kafasından, kaleminden ve tertibinden çıkmışa benzemiyor. Zâkir Kâdirî yazılarını olduğu gibi, büyük bir itinayla hazırlanmakta olan mektep kitaplarına koymakta hiç isabet olmayacağı fikrindeyim.

...

'Size verdiğim ilk notlarımla beraber şimdi göndereceğim "Hulefâ-i Râşidîn Devri" notları da yüksek cemiyetimizin behemehal tenkit nazarlarından geçmelidir.' Mektubun ikinci bölümünde Atatürk şöyle demektedir:

'Benim size gönderdiğim Hulefâ-i Râşidîn Devri notlarından sonra Emevî Saltanatı ve ondan sonraki devirler Şemsettin Beyefendi tarafından hazırlanır, benim de vaktim, daha doğrusu *dispositionum* olursa, ben de meşgul olurum.'²¹

¹⁸ Kurum İstanbul'a taşınmadan önce tarih ders kitaplarının birinci cildi yayımlanmıştır. (*Tarih I: Tarihten Evvelki Zamanlar ve Eski Zamanlar*, İstanbul: Devlet Matbaası, 1931). Dört ciltlik lise tarihinin *Osmanlılar* dışındaki *Türk Devletleri* bölümlerini Prof. Dr. Fuat Köprülü, *Cumhuriyet Tarihi*'ni içine alan dördüncü cildi ise Tevfik Bıyıklıoğlu ile birlikte Doktor Reşit Galip yazmışlardı. Bk. İğdemir, *Cumhuriyetin 50. Yılında Türk Tarih Kurumu*, 10. Ayrıca tarih ders kitaplarının diğer ciltleri için bk. *Tarih II: Ortazamanlar* (İstanbul: Devlet Matbaası, 1931), *Tarih III: Yeni ve Yakın Zamanlarda Osmanlı-Türk Tarihi* (İstanbul: Devlet Matbaası, 1931), *Tarih IV: Türkiye Cumhuriyeti* (İstanbul: Devlet Matbaası, 1931).

¹⁹ İğdemir, *Yılların İçinden*, 25.

²⁰ İğdemir, *Yılların İçinden*, 26.

²¹ İğdemir, *Cumhuriyet'in 50. Yılında Türk Tarih Kurumu*, 8-9.

Mustafa Kemal ile Ugan arasında İslâm tarihi notları üzerinden yaşanan bu tartışmayı bize aktaran birincil kaynak aslında bir mektuptan ibarettir. 16 Ağustos 1931 tarihli bu mektup Mustafa Kemal tarafından, Türk Tarih Kurumu Genel Başkanı Tevfik Bıyıklıoğlu'na Yalova'dan gönderilmiştir. Mektubun kendisinden bahseden Türk Tarih Kurumu eski genel müdürü Uluğ İğdemir gerek *Yılların İçinden*²² gerekse *Cumhuriyetin 50. Yılında Türk Tarih Kurumu*²³ adlı kitabında mektubun orijinalini paylaşmak yerine kendine göre birtakım alıntılar yapmak suretiyle bir seçki sunmaktadır. Dolayısıyla İğdemir'in bu tavrı, ikinci bir tartışmanın fitilini alevlendirerek söz konusu mektup üzerinde ideolojik bir bulut kümesinin oluşmasına sebebiyet vermiştir. İğdemir bu mektupların Türk Tarih Kurumu'nun özel arşivinde beş parça halinde bulunduğunu söylemesine rağmen²⁴, bugün mektuplar işaret edilen kurumda olmadığı gibi niçin orada olmadıkları yahut nereye intikal ettirildikleri konusunda kurum görevlilerinin tatmin edici bir izahı yoktur.²⁵

Öte yandan Atilla Oral 16 Ağustos 1931 tarihli Mustafa Kemal tarafından Yalova'dan Türk Tarih Kurumu'na gönderilmiş, toplamda 21 sayfadan oluşan el yazısı mektupları İstanbul Beyoğlu'nda düzenlenen bir müzayedede tesadüfen satın aldığını söylemektedir. Hâlbuki Oral'ın satın almış olduğu evrak içerisinden çıkan mektuplar orijinal nüshanın kendisi değildir. Mektup, dönemin kopya usullerine göre çoğaltılmış nüshasıdır ki Oral, bu evrakı uzun bir giriş yazısıyla birlikte, mektubun transkripsiyon metni ve günümüz Türkçesini de sonuna ilave ederek *Atatürk'ün Sansürlenmiş Mektubu* başlığı altında yayımlamıştır.²⁶ Oral'ın kitabında yer verdiği mektupta Mustafa Kemal, Arapların İslâmîyet'i yanlış anladığını, bununla irtibatlı olarak Türk kültürünü imha ettiklerini, “bir hırka bir hurma” edebiyatının insanlık adına kendisine tutunulabilecek sağlam bir dal olmadığını dolayısıyla terk edilmesi gereken bir yaşam felsefesi olduğunu, Türklerin İslâm dünyasında ilim, sanat, askerlik vb. pek çok sahada “sahip, hâkim, efendi” konumunda iken köle gibi tasvir edilmiş olmalarının kabul edilemeyeceğini, “Muhammed'in halifesi unvanını taşımak maskaralığından” bir an evvel kurtulmamız gerektiğine dolayısıyla İslâm tarihi notlarının bu hususlar üzerinden yeniden gözden geçirilerek tashih edilmesi gerektiğine işaret ederken;

²² İğdemir, *Yılların İçinden*, 24-27; *Cumhuriyet'in 50. Yılında Türk Tarih Kurumu*, 8-9.

²³ İğdemir, *Cumhuriyet'in 50. Yılında Türk Tarih Kurumu*, 7-11.

²⁴ İğdemir, *Cumhuriyetin 50. Yılında Türk Tarih Kurumu*, 9.

²⁵ 9 Şubat 2024 tarihinde Türk Tarih Kurumu Kütüphanesi'nin arşivine bu mektupları görmek için gittiğimizde ilgili memur, mektupların yerinde olmadığını, aradığımız evrakın Cumhurbaşkanlığı Arşivi'ne kaldırılmış olabileceğini söyleyerek oraya bakmamızın daha doğru olacağını söyledi. Bunun üzerine Cumhurbaşkanlığı Millet Kütüphanesi Şube Müdürü Hanife Gökduman'ın aracılığıyla Cumhurbaşkanlığı Arşivi'ne bakmamıza rağmen müspet bir netice alamadık.

²⁶ Atilla Oral, *Atatürk'ün Sansürlenmiş Mektubu* (İstanbul: Demkar Yayınevi, 2011), 3-4.

Ugan'dan ise “Zâkir Kâdirî'nin eblehâne notları”, “Mısır'ın Câmîatü'l-Ezher mezunları” ve Câmîatü'l-Ezher kaçkını”²⁷ şeklinde bahsetmektedir.

Hatırat türü ikincil anlatımlar ve orijinal nüshadan kopya edilmiş mektubun içeriğinden anlaşıldığı üzere Mustafa Kemal, Türk tarih tezi projesi kapsamında İslâm tarihi bölümüne özel bir önem atfetmiş, yazımıyla doğrudan ilgilenmiş, bazı bölümler üzerinde bizzat tasarrufta bulunmuş,²⁸ Ugan'ın yazmış olduğu notları bilimsel ve tarihsel gerçekliğe uygun bulmayarak bu görevi Günaltay'a devretmiştir. Çalışmamızın bundan sonraki bölümünde işaret edeceğimiz üzere *TTAH* ve *Tarih I* başlıklı kitapların ilk kısmını oluşturan “Beşer Tarihine Methal: Kâinat, Tarih, Irk ve Fikir”²⁹ adlı kısım, *Tarih II: Orta Zamanlar*'ın “İslâm Tarihi”³⁰ bölümü ve Günaltay'ın resmi tarih tezi çerçevesinde ortaya koyduğu teliflerin içeriği meselenin hem bilinmeyen yönlerine ışık tutmakta hem de problemin muhtelif katmanlarına nüfuz etmemize imkân sunmaktadır.

2. Yol Ayrımı: İslâm Tarihi Bölümünün Şemsettin Günaltay'a Devredilmesi

Liseler için hazırlanacak dört ciltlik tarih ders kitaplarında “İslâm Tarihi” ile ilgili bölümü yazma vazifesinin Ugan'dan alınıp Günaltay'a devredilmesinin gelişigüzel alınmış bir karar olduğunu düşünemeyiz. Nitekim Günaltay, fen ve tabiî ilimler tahsil etmiş olsa da çok erken diyebileceğimiz bir zaman diliminde tarih disipliniyle husûsen ilgilenmeye başlamıştır.³¹ Bu meyanda onu ilk olarak 1911'de kurulan Türk Ocağı'nda bir dizi ders ve konferans verirken görmekteyiz. Daha sonra 1914 yılında İslâm Mecmuası'nın çıkmasıyla birlikte İslâmcı-Türkçü kadroya katılan Günaltay, 1915'te Dârülfünun Edebiyat Fakültesi'nde “Medeniyet Tarihi”, 1917'de Süleymaniye Medresesi'nde “Dinler Tarihi”, 1919'da Dârülfünun Edebiyat Fakültesi'nde “İslâm Kavimleri Tarihi” derslerini okutmuş ve nihayet Süleymaniye Medresesi İslâm Felsefesi müderrisliğine tayin edilmiştir.³² Öte yandan Günaltay'ın tarihle yakından ilgilenmesinde Ziya Gökalp ile tanışmasının önemli bir dönüm noktası olduğu da iddia edilmiştir.³³ Hatta Günaltay'ın Dârülfünun'da tarih müderrisliğine tayin edilmesinde

²⁷ Oral, *Atatürk'ün Sansürlenmiş Mektubu*, 67-70.

²⁸ İğdemir, *Cumhuriyet'in 50. Yılında Türk Tarih Kurumu*, 8-9.

²⁹ *Türk Tarihinin Ana Hatları* (İstanbul: Devlet Matbaası, 1930), 5-39.

³⁰ *Tarih II: Orta Zamanlar*, 79-184. Bu konuda daha önce yapılmış bir çalışma bulunmakta ve fakat kaynak olarak sadece *Tarih II* baz alındığı için müellifin değerlendirme ve tespitlerinde birtakım boşluklar bulunmaktadır. Bk. İlhami Ayrancı, “Cumhuriyet Döneminde Yapılan İlk Resmi İslâm Tarihi Çalışmaları (Tarih II Ortazamanlar Ders Kitabı Örneği)”, *Dini Araştırmalar* 12/45, (2014), 115-136.

³¹ Hayatı hakkında bilgi için bk. İsmail Kara, *Türkiye'de İslâmcılık Düşüncesi 2* (İstanbul: Dergâh Yayınları, 2017), 1071-1073; Hilmi Ziya Ülken, *Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi* (İstanbul: Ülken Yayınları, 2005), 395-398; Bayram Ali Çetinkaya, *Türkiye'nin Modernleşmesi Sürecinde Şemseddin Günaltay* (İstanbul: Araştırma Yayınları, 2003).

³² Kamil Şahin, “Mehmet Şemsettin Günaltay”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1996), 14/286-288.

³³ Fahrettin Altun, “M. Şemsettin Günaltay”, *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce: İslâmcılık VI*, (İstanbul: İletişim Yayınları, 2002), 160-173.

Gökalp'in etkisi olduğu rivâyet edilir. Fakat görevi üstlenen Günaltay, öğrencilere okutacak bir ders kitabının olmadığını fark ederek kısa süre içerisinde *Mufassal Türk Tarihi*³⁴ başlıklı beş ciltten müteşekkil bir ders kitabı telif etmiştir.³⁵ Bununla birlikte Günaltay'ın "Yeni Türkiye hangi temeller üzerine kurulmalıdır?" sorusuna cevap aramak üzere kaleme aldığı *Maziden Âtiye*³⁶ başlıklı eseri Gökalp etkisinin kuvvetli bir şekilde hissedildiği ender çalışmalardan biridir.

Günaltay'ı Cumhuriyet ideolojinin resmi tarih yazım sürecine yakınlaştıran bir başka çalışması "Türk Feylesofu Fârâbî: Hayatı, Âsârı ve Mesleki" (1922)³⁷ başlıklı seri halinde yayınlanmış iki makalesidir. Filozofun Türklüğünü ispatlamaya yönelik kuvvetli vurguların yer aldığı bu metinler, Türk tarih tezinden yaklaşık on yıl önce benzer türden argümanların tartışıldığını göstermesi açısından önemlidir. Bununla birlikte Günaltay 1923 yılında Mustafa Kemal ile Dârülfünun'da müderrisler meclisi münasebetiyle bir araya gelmiş ve bu görüşmede Atatürk'ün "tarihçilerle daha çok görüşeceğiz" mealindeki hitabına mazhar olmuş,³⁸ daha sonra İstanbul CHP teşkilatını kurmakla görevlendirilmiş, 1930 yılının başlarında ise Türk Tarih Kurumu'nda aktif görev alarak Cumhuriyet ideolojisinin resmî tarihçisi olarak anılmıştır.³⁹ Ugan'dan alınarak kendisine tevdi edilen görev neticesinde Günaltay, Türk Tarih Kurumu'nun yayımlamakta olduğu *Dünya Tarihi Serisi* içinde Arabistan yarımadasının eski tarihiyle İslâm devrini yazmakla görevlendirilmiş,⁴⁰ TTAH eserinin müsveddeleri başta olmak üzere Orta Asya Türk tarihi ve İslâm tarihiyle ilgili pek çok metin kaleme almıştır.⁴¹ Zikrettiğimiz tüm bu hususlar, Günaltay'ın bir şekilde Cumhuriyet

³⁴ M. Şemsettin Günaltay, *Mufassal Türk Tarihi I-V*, (İstanbul: Maarif Vekâleti, 1338-1340).

³⁵ "Okutulacak kitap yoktu. Yeni bir Türk tarihi yazmak gerekti. Çok gençtim. Ve hiçbir hazırlığım da yoktu. Ama bu işin altından da kalkmak gerekiyordu. Birçok kitaplar getirttim, bunları okudum ve kısa bir zamanda beş ciltlik *Mufassal Türk Tarihi*'ni yazdım. Bu tarihte şüphesiz orijinal bir şey yoktu. Bir *Compilation*'dan başka bir şey değildi ama öğrencilerin eline bir şey verilmiş oldu." Bk. İğdemir, *Yılların İçinden*, 118-119.

³⁶ M. Şemsettin Günaltay, *Maziden Âtiye* (Dersaadet: Kanaat Matbaası, 1339/1921). Bu eserin sadeleştirilmesi için bk. *Türk-İslâm Tarihine Eleştirel Bir Yaklaşım*, haz. Ahmet Gökbel-Dursun Ali Aykıt, (Ankara: Akçağ Yayınları, 2003)

³⁷ M. Şemsettin Günaltay, "Türk Feylesofu Farabi: Hayatı Âsârı ve Mesleki", *DEFM* 1/2, (Mart 1338/1922), 31-56; 2/2, (Mayıs 1338/1922), 93-127.

³⁸ M. Şemsettin Günaltay, *Atatürk'ün Tarihçiliği ve Fahri Profesörlüğü Hakkında Bir Hatıra* (İstanbul: Maarif Basımevi, 1959), 273-274.

³⁹ Günaltay, özellikle 1941 yılından vefatına kadarki süreçte Türk Tarih Kurumu'nun başkanı olarak görevde bulunacaktır. Bk. Hamit Er, *İstanbul Darülfünunu İlahiyat Fakültesi Mecmuası Hoca ve Yazarları*, 176-177.

⁴⁰ Fakat Günaltay, birinci cildini tamamladığı bu eserin basıldığını görememiş, Uluğ İğdemir'e bu eserlerin basılması noktasında vasiyette bulunmuştur. Bk. İğdemir, *Cumhuriyet'in 50. Yılında Türk Tarih Kurumu*, 24-26, 118-119; Ümit Şahin, "Şemsettin Günaltay'ın Başkanlığı Döneminde Türk Tarih Kurumu Tarafından Yapılan Çalışmalar (1941-1961)", (Trabzon: Karadeniz Teknik Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2019), 15-16.

⁴¹ M. Şemsettin Günaltay, "İslâm Medeniyetinde Türklerin Mevkii", *Birinci Türk Tarih Kongresi. Konferanslar ve Müzakere Zabıtları* (Ankara: Maârif Vekâleti, 1932), 289-307; "İslâm Dünyasının İnhitâtı Sebebi Selçuk İstilasını mıdır?", *İkinci Türk Tarih Kongresi. Kongrenin çalışmaları, kongreye sunulan bildirimler 1937*, (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1943), 73-88; "Türklerin Ana Yurdu ve Irkı Meselesi", *Tarih Dersi Semineri*, (İstanbul: Milli Mecmuası Basımevi, 1937), 3-13; "İbn Sînâ Milliyeti Hayatı ve Kültürü", *Büyük Türk Filozof ve Tıp Üstadı İbn Sînâ: Şahsiyeti ve Eserleri Hakkında Tetkikler*, (İstanbul: Muallim Ahmet Halit Kitap Evi 1937), 5-29; "Türk Tarih Tezi Hakkındaki İntikâtların Mahiyeti ve Tez'in Kat'i Zaferi", *Türk Tarih Kurumu-Belâten* 2/7-8, (I. Teşrin 1938), 337-365; "Abbasoğulları İmparatorluğunun Kuruluş ve Yükselişinde Türklerin Rolü", *Belâten* 6/23-24, (Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1942), 177-205;

idaresinin Türk tarih tezi projesiyle ortak bir zeminde buluşmasını sağlamıştır. Peki Günaltay, Kemalist ideolojinin önermeleri bağlamında Cumhuriyet'in genç nesilleri için İslâm tarihini nasıl resmetmiştir? Çalışmamızın bundan sonraki bölümünde Günaltay'ın Türk tarih tezi çerçevesinde kaleme almış olduğu teliflerden yola çıkarak onun İslâm tarihi ve İslâm düşüncesine yaklaşımının ana hatlarını maddeler altında tespit ve tahlil etmeye çalışacağız.

3. Şemsettin Günaltay'ın İslâm Tarihi ve İslâm Düşüncesine Yaklaşımı

3.1. Tarihin Başlangıcı ve Öznesi Olarak Türkler

Günaltay'ın İslâm tarihi ve düşüncesiyle ilgili yaptığı çalışmalarda tarihsel başlangıç noktası olarak İslâm öncesi Orta Asya Türk tarihini öne çıkarması kayda değer bir yenilik olarak görülmelidir. Bunun arka planında Türklerin barbar veya gayr-ı medeni bir millet oldukları yönünde yirminci yüzyılın ilk çeyreğinde devreye sokulan oryantalist söyleme karşı bir tavır ve duruş yer almaktadır. Bu nedenle Afet İnan'ın bir Fransızca coğrafya kitabında Türklerin sarı ırktan ve ikinci dereceden insan tipi oldukları yönündeki iddiayı Mustafa Kemal'e sorması ve bu diyalogun⁴² ilgili literatürde Türk tarih tezinin başlangıç noktası olarak gösterilmesi basit bir tesadüften ibaret değildir.⁴³ İslâm öncesi Orta Asya Türk tarihinin öne çıkarılmasının arkasında yatan bir diğer sebep ise İslâm'ın etkisinin paranteze alınmasıdır. Zira Cumhuriyet ideolojisinin öne sürdüğü temel argümanlardan biri de Türklerin İslâm dinini benimsemeden önce köklü bir millet oldukları halde müslüman olduktan sonra milliyet hislerinin uyuşarak pasifleştiği yönündedir.⁴⁴ İslâm öncesi Türk tarihinin öne çıkarılması ve araştırılması Anadolu sınırları içerisinde yeni kurulan Türkiye Cumhuriyeti Devleti için elbette anlaşılabilir ve makul bir teşebbüs olmasının yanı sıra Türk İslâm dindarlığı ve düşüncesi için de müspet bir gelişmedir. Fakat burada gözden kaçırılmaması gereken husus, İslâm öncesi Türk tarihinin nasıl yorumlandığı ve ne tür

⁴² "Selçukluların Horasan'a İndikleri Zaman İslâm Dünyasının Siyasal Sosyal Ekonomik ve Dinî Durumu", *Bellekten* 7/25, 26, 27, (Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1943); 59-99.

⁴³ Afet İnan, "Atatürk ve Tarih Tezi", *Bellekten* 3/10, (Ankara: TTK Yayınevi, 1939), 244-245; Afet İnan, *Atatürk'ten Hatıralar* (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1950), 59-60.

⁴⁴ Öte yandan resmi tarih yazımını ortaya çıkaran sebepler elbette sadece bu anıya indirgenemez, aksine bundan çok daha fazlasını oluşturan şu sebepler manzumesine dayanmaktadır: Batı'da yaygın olan negatif Türk imajı, İtalya, Ermenistan ve Yunanistan'ın Anadolu üzerindeki tarihsel hak iddiaları, uluslaşma ve ulusal kimlik bilincini kuvvetlendirmek, ulusun etnik açıdan türdeşliğini bilimsel bir zemine oturtmak ve seküler bir tarih kurgusuna duyulan ihtiyaç. Bk. Yunus Emre Özkul, "Akademik Literatürde Türk Tarih Tezi Sorunsalı", *İzmir Sosyal Bilimler Dergisi* 1/1, (2019), 40.

⁴⁴ Bu noktada Mustafa Kemal'in 1929-1930 yıllarında Afet İnan'ın *Medeni Bilgiler* kitabını gözden geçirirken not aldığı pasajlar temsil gücü yüksek ifadelerle doludur. Mustafa Kemal, Türk milletini oluşturan temel unsurları *siyasi varlıkta birlik, dil birliği, yurt birliği, ırk ve köken birliği, tarihi yakınlık, ahlaki yakınlık* şeklinde sıralarken din birliğine yer vermediği (s. 17, 22) gibi şu sözleri ifade eder: "Din birliğinin de bir millet teşkilinde tesirli olduğunu söyleyenler vardır. Fakat biz, bizim gözümüz önündeki Türk milleti tablosunda bunun aksini görmekteyiz. Türkler Arapların dinini kabul etmeden evvel de büyük bir millet idi. Arap dinini kabul ettikten sonra bu din ne Arapların ne aynı dinde bulunan Acemlerin ve ne de Mısırlıların vesairesinin Türklerle birleşip bir millet teşkil etmelerine hiçbir tesir etmedi. Bilakis Türk milletinin milli bağlarını gevşetti; milli hislerini, milli heyecanlarını uyuşturdu. Bu pek tabii idi. Çünkü Muhammed'in kurduğu dinin gayesi, bütün milliyetlerin üzerinde kapsamlı bir Arap milliyeti siyasetine varıyordu." Bk. Mustafa Kemal Atatürk, *Atatürk'ün Bütün Eserleri* (04/05 Kasım 1929-31 Ağustos 1930) XXIII, (İstanbul: Kaynak Yayınları, 2008), 20-21.

amaçlar için araçsallaştırıldığı göz ardı edilmemesi gerektirir.⁴⁵ Günaltay'ın müellifi olduğu *Tarih I*'in girişinde insan ve evrenin başlangıcına dair modern nazariyelerin yer aldığı bölüm⁴⁶ ile *Tarih II: Orta Zamanlar*'daki "İslâm Tarihi" bölümlerinde kullanılan seküler dilin bahsettiğimiz problemle irtibatlı olduğu göz ardı edilmemelidir. Bunun yanı sıra Günaltay'ın resmî tarih tezi çerçevesinde yazmış olduğu metinlerde Türk'ü kan birliği, kafatası ölçümleri,⁴⁷ arkeoloji, antropoloji vb. modern bilimlerin verilerinden hareketle "geniş alınlı, dolgun çehreli, büyük burunlu, orta boylu brakisefal" insanlar olarak tanımlaması⁴⁸ din fikrinin paranteze alındığı yeni bir millet tanımının habercisidir. Günaltay'ın İslâm öncesine yaklaşımı ile ilgili değinmemiz gereken son husus, onun medeniyet kavramını oturttuğu çerçeveye ilgilidir. Günaltay, Türklerin İslâm öncesinde "neolitik/sümer/sinear/anayurt medeniyeti"⁴⁹ adı altında yüksek bir medeniyet kurduklarını, daha sonra göçler vasıtasıyla⁵⁰ gittikleri coğrafyalara bu medeniyeti aşıladıklarını dolayısıyla Batı'da ortaya çıkan Avrupa medeniyetinin (cihan medeniyeti) temelinde de "Yunan Mucizesi"nin değil "Sümer Mucizesi"nin⁵¹ olduğunu iddia etmektedir.⁵²

Türklerin medeniyet tesisi bakımından ilk ve kurucu millet oldukları yönündeki temel argümanın en dikkat çekici alt başlıklarından biri de yeryüzündeki ilk inanç ve dinin de Türkler tarafından tesis edildiği iddiasıdır. Türk tarih tezi çerçevesinde bu argümanı

⁴⁵ Cumhuriyet idaresinin niyetini bilen aydınlardan biri olan İzmirli İsmail Hakkı, I. Türk Tarih Kongresi'nde "İslâm Âleminde Türklerin Fikir Hayatı" (1932) hakkında tebliğini sunduktan sonra İslâm öncesi Türk tarihine değinmediği için sert eleştirilere maruz kalmıştır. Fakat 1937 yılına gelindiğinde II. Türk Tarih Kongresi'nde "Şark Kaynaklarına Göre Müslümanlıktan Evvel Türk Kültürünün Arap Yarımadasında İzleri" (1937) ile "Peygamber ve Türkler" (1937) başlıklı metinlerle bunu bir ölçüde yapmış olsa da laik bir Türkçülük fikrinden ısrarla kaçınmıştır. Bu konuda bir başka örnek Mehmet Ali Aynı'dır. Aynı'nın yaklaşımı ise Cumhuriyet ideolojisinin aksine İslâm öncesi Türk tarihini adeta İslâmleştirerek yorumlamasıdır ki müellifin *Tasavvuf Tarihi* başlıklı eseri bunun tipik bir örneğini oluşturmaktadır. Bk. Mehmet Ali Aynı, *Tasavvuf Tarihi*, haz. Hüseyin Rahmi Yananlı, (İstanbul: Büyüyen Ay Yayınları, 2017).

⁴⁶ *TTAH* adlı eserin "Beşer Tarihine Methal: Kâinat, Tarih, Irk ve Fikir" başlıklı bölümünde evren ve insanın başlangıcı ile ilgili dini rivayetlerin masal olarak betimlendiği, insanın tabiatın bir mahlûku olduğu, yaşamın en temel kâidesinin ise tabiatın kanunlarına tâbi olmaktan ibaret olduğu, insanın ve yaşamın başlangıcının "hayat zinciri" ilkesinden hareketle evrimci bir perspektifle yorumlandığı, din fikrinin kaynağının ise rüya ve korkuya dayandırıldığı, toplumların tekâmülü ile birlikte korku hissini de zamanla Allah kavramına evrilerek geliştiği yönünde pozitivist bilim anlayışı ve evrimci teori ile uyumlu değerlendirmeler yapılmaktadır. Bk. *Türk Tarihinin Ana Hatları*, 5-39. Ayrıca bu konuda erken Cumhuriyet döneminde tek parti iktidarının takip ettiği siyaset ve benimsediği ideoloji içerisinde sosyal Darwinizm'i inceleyen bir çalışma için bk. Rağıp Ergün, *Tek Parti Döneminde Sosyal Darwinizm* (İstanbul: Mahya Yayıncılık, 2023), 295-317.

⁴⁷ "Brakisefal teoride ısrar Türk antropolojisini içinden çıkılmaz bir noktaya sürüklemiştir. Zira Anadolu ve çevresinde Türk olmayan birçok halk örneğin Ermeniler de brakisefal kafataslarına sahip olduğundan bir dönem onların da köken olarak Türk oldukları iddia edilmiştir. Kafatası dolikosefal olan Türkmenistanlıların ise bebekken kafalarına sarılan bezler yüzünden dolikosefal oldukları ileri sürülmüştür. Benzer şekilde Denizli Yörükleri arasında yapılan tetkikler neticesinde deneklerin büyük çoğunluğu dolikosefal çıkmış, araştırmayı yapan Kemal Güngör, Yörüklerde doğan çocuğun başının sınıksız sarılması neticesinde başta deformasyon oluştuğunu söyleyerek soruna çözüm getirmiştir. 1929'da E. Pittard gibi Türk tarih tezine en yakın duran bir bilim adamı bile Anadolu Türklerinin %76,2'sinin brakisefal, %11,9'unun dolikosefal olduğunu belirtip bu oranın Türklerin özünün brakisefalliğini kanıtlamaya yettiğine kâni olmuştur. Ancak bu oran yeterli gelmemiş olacak ki sonradan yapılan araştırmalar neticesinde brakisefal oranının %93 oranında olduğu açıklanmıştır." Bk. Ulaş Töre Sivrioğlu, "Aryan Teorisi ve Türk Tarih Tezi", *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi* 11/6, (2015), 17.

⁴⁸ M. Şemsettin Günaltay, "Suriye ve Palestin", *Türk Tarihinin Ana Hatları Eserinin Müsveddeleri*, (İstanbul: Akşam Basımevi, 1934), 16; "Mezopotamya Sümerler Akatlar Gutiler Amürüler Kassitler Asurlular Mitanniler İkinci Babil İmparatorluğu", *Türk Tarihinin Ana Hatları Eserinin Müsveddeleri*, (İstanbul: Akşam Basımevi, 1934), 11; "Türklerin Ana Yurdu ve Irkı Meselesi", *Tarih Dersi Semineri*, (İstanbul: Milli Mecmua Basımevi, 1937), 7-9.

⁴⁹ Günaltay, "Türklerin Ana Yurdu ve Irkı Meselesi", 7-9.

⁵⁰ Günaltay, "Suriye ve Palestin", 15, 27.

⁵¹ Günaltay, "Türklerin Ana Yurdu ve Irkı Meselesi", 9-11.

⁵² Günaltay, "Mezopotamya-Sumerler: Akatlar Gutiler Amürüler Kassitler Asurlular Mitanniler İkinci Babil İmparatorluğu", 81.

temellendirmek için kaleme alınmış temsil gücü yüksek metinlerden biri Yusuf Ziya Yörükân'a aittir. Yörükân, "İslâm Menâbiinde Şamanlık" (1931) başlıklı makalesinde yeryüzündeki ilk dinin Şamanizm olduğunu, tarihsel süreçte göçler vasıtasıyla yayılarak diğer dinler üzerinde etkili olduğunu, zaman ve mekâna göre değişen ve intibak edebilen özelliğinin yanı sıra terakki ettirici niteliğe sahip olduğunu öne sürer.⁵³ Bu çerçevede *TTAH*'de "Eski Türklerin Dini" başlıklı kısmın milliyetçi ve evrimci perspektifi hatırlanmalıdır. Dinin, içtimâî bir müesseseye olduğu kabulünden hareketle yazılan bölümün ana fikri, eski Türkler arasında ilk olarak totem dininin gözlemlendiği daha sonra toplumsal tekâmül ile birlikte sırasıyla animizm, arzî natürizm, semâvî natürizm ve Şamanizm inançlarının teşekkül ettiği yönündedir.⁵⁴ İslâm öncesi meselenin sadece bir yönüdür. Bu dönemdeki müelliflerin esas odak noktası eski Türk inançlarının İslâm sonrasında aldıkları yeni şekil ve kisveler, geçirdikleri değişim ve dönüşüm/ler üzerinedir.⁵⁵ Tüm bunlarla birlikte varılmak istenen ana hedef, her ne kadar dinin etkisini zayıflatmak olsa da Türklere özgü bir dindarlık formunun (Türk müslümanlığı) ve düşünce biçiminin (Türk-İslâm düşüncesinin) ana hatlarını tespit etmektir.⁵⁶

3.2. Emevîler'den Abbâsîler'e: Türk-İslâm Sentezi ve İslâm Rasyonalizmi Vurgusu

Çalışmamızın bu kısmında Günaltay'ın İslâm tarihinin erken dönemine özellikle de Emevîler ile Abbâsîler devirlerine temel yaklaşımının ırkçı, düalist ve çatışmacı olduğunu varsaymaktayım. Fakat daha önce Günaltay'ın *Tarih II: Orta Zamanlar*'da İslâm tarihinin ilk evresini nasıl resmettiğine değinmemiz gerekir. Günaltay, bu kitapta İslâmiyet öncesi Arap yarımadasında Sümer medeniyetinin yanı sıra eski Türk dinlerinden biri olan natürizmin mevcut olduğunu (s. 84), Kur'an'da kullanılan yazının Sümer çivi yazısından mülhem

⁵³ Yusuf Ziya Yörükân, "İslâm Menâbiinde Şamanlık" *DİFM* 21, (Kânunuevvel-1931), 36-58. Ayrıca Mustafa Kemal'in isteği üzerine Yörükân, 1932 yılında *Müslümanlıktan Evvel Türk Dinleri* ve *Müslümanlıktan Sonra Türk Mezhepleri* başlıklı iki ciltten oluşan bir eser kaleme alır. Kitapların el yazısı nüshaları Atatürk'e verildiği için zaman içerisinde kaybolmuştur. Birinci cilt, Turhan Yörükân tarafından *Müslümanlıktan Evvel Türk Dinleri Şamanizm: Şamanizm'in Diğer Dinler ve Alevilik Üzerindeki Etkileri ve Türklerin Müslüman Olmadan Evvel Benimsediği Dinler ve Şamanizm'in Bu Dinler Üzerinde Görülen Tesirleri* adlarıyla iki müstakil kitap halinde yayımlanır. İkinci cildi oluşturan *Müslümanlıktan Sonra Türk Mezhepleri* ise henüz yayımlanmamıştır. Eser hala Türklerin İslâm öncesi benimsedikleri inançlar hakkında içerdiği kıymetli bilgiler itibarıyla önemini muhafaza etmektedir.

⁵⁴ *Türk Tarihinin Ana Hatları*, 437-455.

⁵⁵ Bu konuda temsil gücü yüksek bir metin için bk. M. Şerefettin Yalıtıkaya, "Eski Türk Ananelerinin Bazı Dinî Müesseselere Tesiri", *İkinci Türk Tarih Kongresi*: Kongrenin çalışmaları, kongreye sunulan bildirimler 1937 (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1943), 690-698. Aynı zamanda Türkiye Cumhuriyeti'nin ikinci Diyanet İşleri Başkanlığı görevini ifa eden Yalıtıkaya'nın Türk tarih tezi gölgesinde kaleme almış olduğu şu çalışmalara da bakılabilir: "Türk Kelâmcıları", *DİFM* 23 (1932), 1-19; "Ebû Bekir Râzî'nin Türklüğü", *Atsız Mecmuası* 14, (1932); "Mevlâna'da Türkçe Kelimeler ve Türkçe Şiirler", *Türkiyat Mecmuası IV*, (1934), 112-250; "Türklere Dair Arapça Şiirler", *Türk Mecmuası V*, (1935), 307-326.

⁵⁶ Kemalist iktidar döneminde resmî tarih tezi çerçevesinde Türklerin İslâm sonrasında ortaya koydukları fikri hareketlere odaklanarak önemli metinler kaleme alan Hilmi Ziya Ülken'in şu çalışmaları mutlaka hatırlanmalıdır: *Türk Tefekkürü Tarihi I* (İstanbul: Ebüzziya Matbaası, 1932); *Türk Tefekkür Tarihi II* (İstanbul: Matbaa-i Ebüzziya, 1934); "Türk Kozmogonisi, Türk Mitolojisi, Türk Hikmeti, Teknik Tefekkür", *Türk Tarihinin Ana Hatları Eserinin Müsveddeleri* (No. 41, 1932); "Türk Mistisizmini Tetkike Giriş", *Türk Tarihinin Ana Hatları Eserinin Müsveddeleri* 2/32, (1934).

olabileceğini (s. 119), dinin içtimâî bir müessese olduğunu, İslâmiyet'in ancak Türkler tarafından kabul edildikten sonra büyük bir din haline geldiğini (s. 93) ve İslâm medeniyetinin kurucu unsurunun Türkler olduğunu (s. 166) iddia etmektedir. Bunun yanı sıra vahyin gelişi ve nübüvvetle ilgili anlatılarda etken ve kesinlik bildiren ifadeler yerine edilgen ve ihtimal bildiren fiil yapılarının tercih edilmesi, dinî ve menkıbevî rivâyetler için “uydurma” ve “masal” ifadelerinin kullanılması (s. 85), Peygamber'in eşleri için “Muhammet ve karıları”, ashâbı içinse “bazı adamlar” (s. 92-93) tabiri ve Muhammed'in getirdiği mesajın ruhunu en iyi anlayan ve tatbik edenin Türkiye Cumhuriyeti olduğunun iddia edildiği satırlar (s. 118) ders kitabının seküler ve pozitivist bir perspektiften kaleme alındığının apaçık bir göstergesidir.

Emevîler ile Abbâsîler dönemine gelindiğinde ise Günaltay, Emevîleri siyaset bakımından bir tür kavmiyetçilik yapmakla eleştirirken Abbâsîleri ise müsavat ve adalet ilkesini gözetmeleri sebebiyle ideal bir devlet düzeni olarak resmetmektedir.⁵⁷ Günaltay'a göre Emevîler Arap olmayanları “ikinci sınıf” ve “mevâli” statüsünde değerlendirmek suretiyle, çatışmacı bir toplumun ortaya çıkmasına neden olurken⁵⁸ Türklerin etkin olmaya başladıkları Abbâsîler ile birlikte siyasi ve askeri yönetimde “adalet ve müsavat”, din ve inanç sahasında “fikir ve vicdan hürriyeti”, eğitim ve kültür kademelerinde ise bir tür “rasyonalizm” hareketi başlamıştır. Böylelikle Şîîler ile iktidar arasındaki buzlar erimiş, dahası Türklerin İslâmiyet'i benimseme süreci de hızlanmıştır.⁵⁹ Anlaşılan o ki Türkler koyu bir Arap siyaseti güden Emevîler ile ortak bir paydada buluşmasalar da Abbâsîler ile ahenkli bir uyum noktası yakalayarak söz konusu tarihsel kesitte Türk-Arap yerine Türk-İslâm sentezine giden damarı besleyecek bir kanal da açmışlardır.⁶⁰ Fakat burada Günaltay'ın yaklaşımında dikkat çekici olan şey, Türklerin Abbâsîler ile birlikte İslâm rasyonalizminin öncüsü oldukları iddiasıdır.

Günaltay, Emevîler döneminde İslâm teşkilatını belirleyen esas unsurun “nusus ve anane” iken (ki bu düşünce geleneğini *ananeçiler* olarak adlandırmakta), Türklerin İslâm dünyasında aktif olmaya başladıkları Abbâsîler ile birlikte “ilim ve zeka”nın (laik, müspet ilim

⁵⁷ Günaltay, “İslâm Medeniyetinde Türklerin Mevkii”, 289-290; “Abbasoğulları İmparatorluğu'nun Kuruluş ve Yükselişinde Türklerin Rolü”, 179-180; “Selçukluların Horasan'a İndikleri Zaman İslâm Dünyasının Siyasal Sosyal Ekonomik ve Dinî Durumu”, 70-71.

⁵⁸ Günaltay, “Abbasoğulları İmparatorluğu'nun Kuruluş ve Yükselişinde Türklerin Rolü”, 179-185.

⁵⁹ Günaltay, “Abbasoğulları İmparatorluğu'nun Kuruluş ve Yükselişinde Türklerin Rolü”, 190-192.

⁶⁰ Etienne Copeaux, *Türk Tarih Tezi'nden Türk İslâm Sentezine*, çev. Ali Berktaş (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1998), 222-224. *TTAŞ*'nin “İslâm Dini” başlıklı bölümünde Türklerin İslâmiyet'i Araplar aracılığıyla değil de kendi ırkdaşları olan Sâmânîler devrinde, kendi tercihleriyle benimsediklerinin vurgulanması Türk kimliği ve dindarlığının Arap imajından arındırılması olarak yorumlayabiliriz bk. *Türk Tarihinin Ana Hatları*, 461-466.

ve felsefe)⁶¹ merkeze yerleştiğini, böylelikle İslâm dünyasında “İslâm rasyonalizmi/İslâm akliyye mektebi/akliyyeciler” denilen yeni bir fikri hareketin ortaya çıktığını öne sürmüştür.

Günaltay, “ananeçiler” ile “akliyyeciler” arasındaki ayrımı şu dört sacayağı üzerinden gerçekleştirmektedir. Müellifin yaptığı tespite göre, ananeçilerin Tanrı tasavvuru teşbihi, insan tasavvuru Cebriyyeci, evren tasavvuru ise indeterminist iken bu fikrî hareket din, ahlâk ve hukukun kaynağını nusus ve anane olarak tespit etmektedir. Buna mukâbil akliyyecilerin Tanrı tasavvuru tenzihî, insan tasavvuru hür irade ve sorumluluğa sahip aktif (Mu’tezilî), evren tasavvuru determinist⁶² karaktere sahiptir ve akliyyeciler din, ahlâk ve hukukun kaynağının akıl olduğuna inanmaktadırlar.⁶³

Günaltay açısından bu iki düşünce geleneği arasındaki bir diğer farklılık dini metinlerin yorumlanmasında başvurulan yöntem ve metot kısmında gözlemlenmektedir. Buna göre ananeçiler, Kur’an ve hadisi yorumlarken lafzî yoruma başvururken akliyyeciler ise “nazar ve istidlâl”e dayanan akılcı yorumu tercih etmişlerdir. İlâhî kelamın mahiyeti konusunda da iki fikrî hareket arasında bariz farklılıklar vardır. Akliyyecilere göre Kur’an, Allah’ın değil Peygamber’in kelimidir, Kur’an kadim değil hâdistir, dolayısıyla ilham mahsulü bir metin olarak kabul edilmesi gerekmektedir. Akliyyecilerin bu yaklaşımı vahyin bilgi değeri ve otantikliğini paranteze almaya ve onun yerine aklın ikâme edilmesini meşrulaştırmaya dönüktür.⁶⁴ Peki Türkler sayesinde İslâm dünyası, Avrupa’dan asırlar önce bir rasyonalizm hareketi başlatmış ve müsavata dayalı demokratik bir yönetim şeklini benimsemişse on dokuzuncu asırda Batı karşısında ortaya çıkan gerilemenin sebepleri neler olabilir?

⁶¹ Ayrıca, Günaltay’ın Türkler sayesinde “laik kültürün” yaygınlaştığını iddia ettiği şu pasaja bakılabilir: “Me’mun, kendisini temayüz ettiren hususiyeti bidayetten beri Türklerden aldığı terbiye ve kültüre medyundur. Türk illerinde müspet ilimler çerçevesi içinde inkişaf eden dimağı; başta Kur’an’ın mahiyeti olmak üzere akıl ve mantığa uymayan gayr-ı ilmi her şeye karşı isyan etmiş, laik kültürü umumileştirmek emeliyle geniş nisbette bir tercüme ve telif faaliyeti başlatmıştır. Felsefe ve laik ilimler hakkında Me’mun devrinden itibaren başlayan telif faaliyetinin başında bilhassa Orta Asyalı Türkler görünmektedir.” Günaltay, “İslâm Dünyasının İnhitatu Sebebi Selçuklu mudur?”, 350-353.

⁶² Günaltay pozitivist aklın etkisinde, Tanrı’nın her an müdahalesine açık bir evren görüşünden, kendi içerisinde mündemîc tabiat kanunları gereği işleyen bir mekanik evren tasavvurunu kabul ederek peygamberlere, velilere isnat edilen mucize ve keramet türünden olayları izah etme yükünden de kurtulacak, böylece olağanüstü tabiat hadiselerini pozitivist akıl sayesinde *esassız rivayetler* ve *hurafe* olarak değerlendirecektir bk. Günaltay, “İslâm Medeniyetinde Türklerin Mevkii”, 296. Diğer taraftan Mustafa Sabri, yıllar önce Abdüh’a gelinceye kadar İslâm âlimlerinin tamamının mucizeler konusunda hemfikir olduğunu söyleyerek, mucizenin inkârının dinin temellerinden birini inkâr anlamına geleceğini dolayısıyla mucizeleri aslı hüviyetinden çıkarma anlamına gelen pozitivist akla dayalı izahların son tahlilde dini reddetmek gibi bir sonuç doğurabileceğine dikkat çeker. Bk. Merdan Güneş, “Din, Bilim ve Siyaset Ekseninde Geri Kalmışlık Tartışması: Şeyhülislam Mustafa Sabri’nin Bakış Açısıyla Farah Antun-Muhammed-Abdüh Polemiği”, *Dîvân: Disiplinlerarası Çalışmalar Dergisi*, 27/49, (2020/2), 33.

⁶³ Günaltay, “İslâm Dünyasının İnhitatu Sebebi Selçuk İstilası mıdır?”, 351; “İbn Sina’nın Şahsiyeti ve Milliyeti Meselesi”, 23-28.

⁶⁴ Günaltay, “İslâm Medeniyetinde Türklerin Mevkii”, 293-295; “Selçukluların Horasan’a İndikleri Zaman İslâm Dünyasının Siyasal Sosyal Ekonomik ve Dini Durumu”, 71-72.

3.2. Gerileme Retoriğinde Tanıdık Bir Üçleme: Skolastik-Eş'arîlik-Gazzâlî

Günaltay, Batı'da ancak on sekizinci asırda görülmeye başlayan rasyonalizm hareketinin İslâm dünyasında Türkler tarafından çok daha erken bir tarihte dokuzuncu asırda "İslâm rasyonalizmi/İslâm akliyye mektebi/akliyyeciler" şeklinde ortaya çıktığını ve fakat Eş'arîlik gibi "irticâ" bir mezhebin Ehl-i sünnet mezhebi olarak benimsenmesi ve Ebû Hanîfe'nin açtığı yolun terk edilmesiyle müslümanların her şeyi Allah'a havale ederek "küflü ve yosunlu akideler" içerisinde derin bir uykuya daldıklarını ve böylelikle gerileme (skolastik) dediğimiz hadisenin gerçekleştiğini söyler.⁶⁵ Ona göre gerilemenin temel müsebbibi İslâm'ın bizatihi kendisi değil aksine onun nakil eksenli ve klasik ilim paradigmasını esas alan yorumundan kaynaklanmaktadır ki rivâyet odaklı bu dini yaklaşımın İslâm düşünce tarihinde itikâdî alandaki izdüşümünü Eş'arîlik oluştururken fikhî ve amelî sahada tekâbül ettiği mezhepler ise Hanefilik dışındaki mezhepsel oluşumlardır.⁶⁶ Günaltay, akliyyeciler-ananeciler arasında ayırım yaparken referansta bulunduğu dörtlü tasnifi (Tanrı, evren, insan tasavvuru ile din, ahlâk ve hukukun kaynağı) bu sefer Cebriyye-Eş'arîlik ile Mu'tezile-Mâtürîdîlik (ve Hanefilik) ayırımına aynen uygulamaktadır.⁶⁷ Daha da ilginç olan, Günaltay'ın akliyyecilerle ananeciler arasındaki yorum farklılığını ırkçı bir perspektiften yorumlayarak ilkinin Türkler sayesinde diğerinin ise Araplar ve İranlıların etkisiyle ortaya çıktığını iddia etmesidir.

Günaltay'ın yorumunda dikkat çekici olan bir diğer husus, akliyyeciler ile ananeciler arasındaki münasebeti Batı modernleşme tarihinde gördüğümüz bir tür "kilise-aydın çatışması" ekseninde ele alarak değerlendirmesidir. Günaltay, ananecilerin etkin olmasıyla birlikte, Gazzâlî'nin felsefe ve laik ilimleri aforoz etmesiyle⁶⁸ felsefe ve laik ilimlere ait kitapların yakıldığını, düşünce ve fikir hayatının sadece dini metinlerle sınırlandırıldığını ve

⁶⁵ Günaltay, "İslâm Medeniyetinde Türklerin Mevkii", 297.

⁶⁶ Günaltay, "Selçukluların Horasan'a İndikleri Zaman İslâm Dünyasının Siyasal, Sosyal, Ekonomik ve Dini Durumu", 65- 70; "İslâm Dünyasının İnhitâtı Sebebi Selçuklu mudur?", 353.

⁶⁷ Günaltay'ın her şeyden önce bir Türk mütefekkeri olarak öne çıkarttığı Ebû Hanîfe portresi ile Hanefilik imajının alt başlıkları "muhakeme-i akliyye müstenit rey, örf, kıyas ve istihsân" gibi ilkeleri devreye sokarak fikhî ile sosyal değişim arasında ahenk ve uyum tesis etmiş olmasından kaynaklanmaktadır. Günaltay, Ebû Hanîfe'nin sosyal değişime intibak kabiliyeti ve dönemin fikhî problemlerine çözüm üretebilme başarısını pekiştirmek için İmam Mâlik'in "hadis ve anane"ye dayanan nispeten daha iptidâf olduğu iddia edilen sisteminin yetersizliğine vurgu yapar. Müellif, İmam Mâlik'in fikhî mezhebinin Türkler gibi medeni çevrelerde yetişmiş milletlerin sosyal bünyelerine uygun düşmediğini söyleyerek gerilemenin müsebbibi olarak Hanefiliğin terkedilmesini önemli bir unsur olarak zikretmiştir. (Günaltay, "Selçukluların Horasan'a İndikleri Zaman İslâm Dünyasının Siyasal, Sosyal, Ekonomik ve Dini Durumu", 81). Tam da bu noktada Cumhuriyet ideolojisinin resmî tarih yazımı sürecine "Müslüman Türk Hukuku ve Dini" başlıklı iki önemli makale ile katılan İzmirli İsmail Hakkı'yı mutlaka zikretmemiz gerekir. İzmirli, her iki makalesinde de "Türk ideolojisi"ne en uygun mezhebin Hanefilik olduğu argümanını temellendirmeye çalışmaktadır. Bk. İsmail Hakkı İzmirli, "Müslüman Türk Hukuku ile Dini", *Türk Tarihinin Ana Hatları Eserinin Müsveddeleri* No. 34, 33-49; "Müslüman Türk Hukuku ve Dini" (Matbu), 3-45.

⁶⁸ Günaltay, "İslâm Dünyasının İnhitâtı Sebebi Selçuklu mudur?", 362.

“engizisyon”⁶⁹ mahkemelerini aratmayacak nitelikteki uygulamalara şahit olunduğunu öne sürmektedir.⁷⁰

Günaltay’ın gerileme retoriği ile irtibatlı olarak değinmemiz gereken son husus tekke ve tarikatlar meselesidir. Günaltay’ın tasavvuf ve tarikatlara genel yaklaşımı negatif ve eleştirel olmakla birlikte 1930’lu yıllardan önce bu vadiye kaleme aldığı metinlerde bunun aksi istikamette görüşleri olduğunu hatırlatmakta fayda var. Bu nedenle, dönemlere göre birbirinden farklı Günaltay portreleri ile karşılaşabileceğimizi baştan hesaba katmalıyız.⁷¹ Bu noktada Günaltay’ın Gazzâlî imgesi, onun görüşlerindeki değişimi takip edebilmek için işlevsel bir örnek olabilir. Zira 1910’lu yıllarda kendisinden bir “İslâm dâhisi” olarak bahsettiği Gazzâlî, 1930’lara gelindiğinde müellifin perspektifinden bu sefer bir “engizisyon mahkeme reisi”ne dönüşecektir.⁷² Üstelik Günaltay, 1950 yılında tertip edilen “Fârâbî Günü” münasebetiyle yaptığı konuşmada bu sefer Gazzâlî’yi, Fârâbî’nin rönesansa zemin hazırlayan mecrasında yetişen bir âlim olarak resmetmiştir⁷³ ki bu değişim akıllara müellifin dönemin sosyo-politik şartlarını dikkate alarak görüş serdettiği izlenimi vermektedir.

Günaltay’ın negatif Gazzâlî imgesi dışında, tasavvufa yönelttiği eleştirilerin başında tasavvufun menşei ve otantikliği meselesi gelir. Günaltay’a göre tasavvufun menşei İran, Hint, Neoplatonizm ve Hıristiyanlık gibi harici kaynakların etkisinde aranmalıdır.⁷⁴ Tasavvuf ve tarikatların kurumsallaşarak yaygınlaşması hadisesine ise sosyo-psikolojik izah getirerek, tekkelerin toplumların siyasî buhran dönemlerinde insanlarda oluşan manevî boşluk ve sığınma ihtiyacı neticesinde ortaya çıktığını iddia etmektedir.⁷⁵ Günaltay’a göre tasavvuf ve tarikatlar zamanla bireysel züht hareketinden saparak, toplumun manevî hissiyatını suiistimal eden kurumlara dönüşmüştür.⁷⁶ Bu çerçevede Günaltay, tasavvuf ve tarikatların

⁶⁹ Günaltay, “İslâm Dünyasının İnhitâtı Sebebi Selçuklu mudur?”, 361.

⁷⁰ Günaltay, “İslâm Dünyasının İnhitâtı Sebebi Selçuklu mudur?”, 357-363.

⁷¹ M. Şemsettin Günaltay’ın tasavvuf hakkında Cumhuriyet öncesinde yazdığı metinler ve bu hususta benimsediği mutedil ve olumlu yaklaşım için bk. Halil Baltacı, “Bir Osmanlı-Cumhuriyet Aydını Olarak M. Şemseddin Günaltay’ın Tasavvuf ve Tarikatlara Yaklaşımı”, *Bir Din Aydını Profili M. Şemsettin Günaltay*, (2016), 281-286. Makalenin ana konusu olarak değil ama içerisinde Günaltay’ın tasavvuf yaklaşımına yer veren bir başka çalışma için daha bk. Ercan Yıldırım, “Kemalizm ve Türkçülük Arasında Şemseddin Günaltay’ın İslâmcılığı”, *Umrân Dergisi* 235, (İstanbul 2014), 1-15.

⁷² Günaltay, “İslâm Dünyasının İnhitâtı Sebebi Selçuk İstilasını Mıdır?”, 360-362; Baltacı, “Bir Osmanlı-Cumhuriyet Aydını Olarak M. Şemseddin Günaltay’ın Tasavvuf ve Tarikatlara Yaklaşımı”, 279.

⁷³ Günaltay, “Fârâbî Günü”, 434.

⁷⁴ Bk. Günaltay, “Selçukluların Horasan’a İndikleri Zaman İslâm Dünyasının Siyasal Sosyal Ekonomik ve Dinî Durumu”, 90-91.

⁷⁵ Günaltay, “Selçukluların Horasan’a İndikleri Zaman İslâm Dünyasının Siyasal Sosyal Ekonomik ve Dinî Durumu”, 94.

⁷⁶ Günaltay’ın tasavvuf ve tarikatların bozulduğu, müntesiplerinin ise toplumu suiistimal ettiği yönündeki eleştiri ve tenkitlerinin başlangıcını 1913-1914 yıllarına kadar geri götürebilsek de onun başlangıçtaki eleştirisi bazı sûfi ve tarikatlarla sınırlı iken;⁷⁶ ilerleyen zamanlarda bu yöndeki tenkitlerini alanını tüm sûfi ve tarikatları kapsayacak şekilde genişletmiş, genelleştirmiş dahası tasavvufun yaslandığı doktrinini hedef almıştır. Bk. Günaltay, “Tekkeler ve Milletin Ruhuna Olan Tesirleri” (Hurafattan Hakikate), *Türkiye’de İslâmcılık Düşüncesi 2* (İstanbul: Dergâh Yayınları, 2017), 1092-1093.

toplum için bir atalet ve meskenet kaynağı kurumlara,⁷⁷ cehalet ve hurafe yuvalarına dönüşmesine,⁷⁸ farklı tarikatlar ve Bâtınîler ilişkisi bağlamında birliği bozucu yönüne işaret ederek Cumhuriyet döneminde tekke ve zaviyelerin kapatılmasını öngören yasa hakkındaki yaklaşımını şu sözleriyle ortaya koyar: “Türkiye Cumhuriyeti tekke denilen bu fesat ve rezalet inlerini tarihe gömmekle halkın yalnız manevi varlığını değil; ahlâkî, içtimâî ve iktisâdî varlığını da kurtarmış ve korumuş oldu.”⁷⁹

4. Kriz Unutuldu Mu? Zâkir Kâdirî Ugan Yeniden Türk Tarih Kurumu’nda

Mustafa Kemal ile Ugan arasında İslâm tarihi notları üzerinden çıkan kriz, görevin Günaltay’a devredilmesiyle en azından Cumhuriyet idaresi açısından belli bir çözüme kavuşturulmuş görünmektedir. Fakat Ugan için aynı şeyi söylemek pek mümkün görünmemektedir. Zira Mustafa Kemal ile aralarında yaşanan kriz Ugan’ın ilmi kişiliği ve kariyerini olumsuz yönde etkilemiş olmalıdır. Bu yönde birincil kaynaklardan edindiğimiz bir bilgi olmasa da 1935 senesinde Ugan’ın Süleymaniye Kütüphanesi’nde tasnif memurluğu esnasında öğretmenlik mesleğine tekrar dönmek istemesine rağmen talebinin kabul görmemesi ve 1937-1939 yılları arasında “Suomi Tatarları Birliği” tarafından kendisine yapılan davet üzere Finlandiya’ya gitmiş olması, yaşanan söz konusu gerginliğin muhtemel etkileri olarak yorumlanabilir.

Bununla birlikte Ugan’ın bir taraftan Finlandiya’da konferanslar verirken diğer taraftan Türkiye’nin ve Atatürk inkılâplarının tanınmasına hizmet etmesi son derece dikkat çekici bir noktadır. Bu durum, en azından Ugan’ın Mustafa Kemal’e küskün yahut kırgın olmadığını göstermektedir. Üstelik Ugan ülkeyi tamamen terk etmek yerine II. Dünya Savaşı öncesi yeniden Türkiye’ye dönmüş, 1931 yılındaki kriz sanki hiç yaşanmamışçasına Türk tarih tezinin ana üssü olarak kurulan Türk Tarih Kurumu çatısı altında görevlendirilerek ciltler dolusu tercümeyle imza atmıştır. İbn Haldun’un *Mukaddime*’si, Belâzürî’nin *Fütûhu’l-büldân*’ı, Taberî’nin *Târîhü’l-ümem ve’l-mülûk*’u, Mesûdî’nin *Mürûcü’z-zeheb*’i, İbnü’l-Esîr’in *el-Kâmil fi’t-tarih*’i, Makdisî’nin *er-Ravzateyn*’i, Makrîzî’nin *Kitabü’s-sülûk*’u, Ahmed Emin’in *Fecrü’l-İslâm*, *Duha’l-İslâm*’ı yaptığı tercümele arasında yer almaktadır.⁸⁰

⁷⁷ Günaltay, “Selçukluların Horasan’a İndikleri Zaman İslâm Dünyasının Siyasal Sosyal Ekonomik ve Dinî Durumu”, 95-96.

⁷⁸ Günaltay, “Selçukluların Horasan’a İndikleri Zaman İslâm Dünyasının Siyasal Sosyal Ekonomik ve Dinî Durumu”, 98.

⁷⁹ Günaltay, “Selçukluların Horasan’a İndikleri Zaman İslâm Dünyasının Siyasal Sosyal Ekonomik ve Dinî Durumu”, 98.

⁸⁰ Karagözoğlu, *Zakir Kâdirî Ugan’ın Hayatı, İlmi Şahsiyeti ve İslâm Tarihî Çalışmalarındaki Yeri*, 29-45.

Ugan'ın Türk-İslâm tarihinin önemli klasiklerini Mustafa Kemal ile aralarında yaşanan krize rağmen yapabilmesinin arka planında İnönü hükümetince Milli Eğitim Bakanı seçilen Hasan Âli Yücel'in 1940'larda başlattığı Şark-İslâm klasikleri projesinin yanı sıra tek-parti yönetiminin etkisinin de yavaş yavaş azalmaya başlaması etkili olmuş olabilir. Bununla birlikte göz ardı etmememiz gereken bir husus daha vardır. Bu da Mustafa Kemal'in Ugan'ı medrese mezunu, naslara inanan, bilim karşıtı olmakla tenkit etmesinin literatürde oluşturduğu menfi Ugan portresidir ki onun hakkında oluşturulan bu algının, kendisinin yaşam öyküsüne ve teliflerine baktığımızda resmin tümünü yansıtmadığı kanaatindeyiz. Zira Ugan'ın girişte bir miktar bahsettiğimiz gerek yeni ilm-i kelim alanındaki çalışmaları gerekse tarih metodolojisine yönelik eleştirileri, müslüman kadının problemlerine eğilen yönü, *Hayat-ı Muhammed*⁸¹ gibi modern bir siyer-i nebi yazma girişimi ile Türkçülük istikametinde yapmış olduğu faaliyetler, onun medrese eğitimi almış olmasının yanı sıra modernist ve milliyetçi eğilimler taşıdığına bir göstergesidir.

Sonuç

Cumhuriyet ideolojisi 1930'lu yıllarda resmî tarih projesini devreye sokarak İslâm hakkında iki türlü siyaset takip etmiştir. Kemalist iktidar, bir taraftan katı laiklik politikaları üzerinden İslâm'ı paranteze alırken diğer taraftan kendisi için tehditkâr bulmadığı bir din yorumunu (milli din projesi) desteklemiş, hatta bu istikamette bazı kurumsal adımlar atarak bu damarı tahkim etmeye çalışmıştır. Bu noktada projenin fikir babası ve uygulayıcısı konumunda bulunan Mustafa Kemal, otoriter, kararlı ve muhalefete izin vermeyen veçhesiyle ön plana çıkmış, kendi ideolojisine muhalefet etmek isteyen aydın ve bürokratları ya resmî tarih yazıcılığı sürecinden tasfiye etmiş veyahut sert bir şekilde uyarmıştır. Bu noktada Ugan, Cumhuriyet ideolojisine aykırı yaklaşım sergileyen aydınların sonunun ne olacağı konusunda güzel bir örneklik teşkil etmektedir. Bu durum aynı zamanda, tek-parti iktidarının resmî görüşü dışında bir tarih yazıcılığının en azından 1930'lu yıllarda mümkün olmadığını bir kanıttır. Ne var ki Şemsettin Günaltay, Cumhuriyet idaresi tarafından arzulanan İslâm tarihi ve düşüncesine uygun tarih anlatısını çok sayıda telif ortaya koyarak gerçekleştirmiştir. Bunun neticesinde eklektik, yer yer anakronik ve problemlili bir İslâm

⁸¹ *Hayat-ı Muhammed Aleyhisselam*, Kazan 1911. Eserin detaylı bir değerlendirmesi için bk. Karagözoğlu, *Zakir Kâdirî Ugan'ın Hayatı, İlmi Şahsiyeti ve İslâm Tarihi Çalışmalarındaki Yeri*, 67-90.

tarihi yorumu ortaya çıkmıştır. Günaltay'ın İslâm tarihi ve düşüncesine yaklaşımında tespit ettiğimiz problemleri şu maddeler altında toplayabiliriz:

I. Türkler, İslâmiyet'ten önce neolitik/sinear/sümer medeniyeti adı altında kendilerine mahsus, evrensel ölçekte ileri bir medeniyet kurmuşlardır. Türklerin inşa ettiği bu medeniyet yeryüzünde farklı zamanlarda ve coğrafyalarda ortaya çıkan medeniyetlere de kaynaklık etmiştir. Zira Türkler göçler vasıtasıyla gittikleri bölgelerde bu yüksek medeniyeti de aşmışlardır. Şu halde on dokuzuncu asırda Batı medeniyeti kisvesi altında ortaya çıkan Avrupa medeniyeti geriye doğru gidildiğinde İslâm öncesi neolitik medeniyetin farklı bir toplumda tekâmül etmiş görünümünden başka bir şey değildir.

II. İslâm tarihi içerisinde tek bir İslâm medeniyeti veya tek tip bir dindarlık formu yoktur. Birbirinden farklı olmak üzere Arap, İran ve Türk-İslâm'ından bahsedebiliriz. Oryantalistlerin iddia ettiği gibi İslâm medeniyeti Arap veya İran milletlerinin bir eseri değildir. Aksine Türkler, İslâm'ı kabul ettikten sonra İslâm medeniyeti denilen şey gerçekleşmiştir. Bunun sebebi ise, İslâm öncesi Türklerin milli seciyeleri ile gerçek İslâm arasındaki benzerlik ve uyumdan kaynaklanmaktadır. Tam da bu noktada Günaltay, İslâm tarihinin iki önemli evresini oluşturan Emevîler ile Abbâsîler dönemini birbirine karşıt, ırkçı, düalist ve çatışmacı olarak yorumlar. Müellifin Arap/İran-İslâm'ını paranteze alarak Türk-İslâm'ını öne çıkarması aynı zamanda Türk-İslâm sentezinin de müjdecisi mahiyetindedir. Bu nedenle Türk-İslâm sentezi fikrinin ortaya çıkışı her ne kadar II. Meşrutiyet yıllarına kadar geriye götürülebilirse de bu fikrin tahkim edildiği dönemin Cumhuriyet idaresinin resmî tarih tezini kucakladığı 1930'lu yıllarda gerçekleştiğini söyleyebiliriz.

III. Cumhuriyet ideolojisinin resmî tarih projesinin ilk somut örneği olan *TTAH* ile daha sonra liseler için hazırlanan tarih ders kitaplarına baktığımızda din ve İslâm tarihi ile ilgili bölümlerin müellifi olarak Günaltay'ın zamanın ruhuyla irtibatlı olarak pozitivist, materyalist ve evrimci teoriler ekseninde bir tarih yazıcılığı ortaya koyduğunu söyleyebiliriz. Gerek *TTAH*'de ve *Tarih I*'de insanın ve evrenin başlangıcı, eski Türklerde din ile ilgili bölümler gerekse *Tarih II: Orta Zamanlar*'daki "İslâm Tarihi" bölümü hem içerik hem de dil ve üslup bakımından seküler ve laik ifadelerle doludur.

IV. Son olarak Günaltay'ın İslâm düşüncesi yorumunda öne çıkan dört sacayağına değinmemiz gerekir. Günaltay'a göre Türklerin inşa ettiği İslâm düşüncesinin şu dört karakteristik özelliği vardır: a-Tenzihî bir tanrı tasavvuru. b-Determinist bir evren görüşü. c-

Özgür bir insan modeli. d-Kaynağı akıl olan bir din, hukuk ve ahlâk sistemi. Bu dört maddeyi neredeyse tüm yazılarında ortak bir çerçeve olarak sunan Günaltay, İslâm düşünce tarihini de rasyonalistler ile ananeciler arasında varsaydığı çatışma ve mücadele zemininde okur. İslâm düşüncesinin bu diyalektik yorumuna göre Türkler İslâm rasyonalizminin, laik ve müspet ilimlerin en önde gelen temsilcileridir.

Kaynakça/Reference

- Altun, Fahrettin. “M. Şemsettin Günaltay”. *Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce: İslâmcılık VI*, (İstanbul: İletişim Yayınları, 2002), 160-173.
- Ayrancı, İlhami. “Cumhuriyet Döneminde Yapılan İlk Resmi İslam Tarihi Çalışmaları (Tarih II Ortazamanlar Ders Kitabı Örneği)”. *Dinî Araştırmalar* 17/45 (2014), 115-136.
- Baltacı, Halil. “Bir Osmanlı-Cumhuriyet Aydını Olarak M. Şemseddin Günaltay’ın Tasavvuf ve Tarîkatlara Yaklaşımı”. *Bir Din Aydını Profili M. Şemsettin Günaltay*, (2016), 270-299.
- Copeaux, Etienne. *Türk Tarih Tezi’nden Türk İslâm Sentezine*. çev. Ali Berktaş. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1998.
- Çetinkaya, Bayram Ali. *Türkiye’nin Modernleşmesi Sürecinde Şemseddin Günaltay*. İstanbul: Araştırma Yayınları, 2003.
- Er, Hamit. *İstanbul Darülfünun İlahiyat Fakültesi Mecmuası Hoca ve Yazarları*. İstanbul: İslâm Medeniyeti Vakfı, 1993.
- Ergün, Ragıp. *Tek Parti Döneminde Sosyal Darwinizm*. İstanbul: Mahya Yayıncılık, 2023.
- Ersanlı, Büşra. *İktidar ve Tarih: Türkiye’de Resmi Tarih Tezinin Oluşumu (1929-1937)*. İstanbul: İletişim Yayınları, 2003.
- Günaltay, M. Şemsettin. “Abbasoğulları İmparatorluğunun Kuruluş ve Yükselişinde Türklerin Rolü”. *Bellekten* 6/23-24 (Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1942), 177-205.
- Günaltay, M. Şemsettin. “İbn Sînâ Milliyeti Hayatı ve Kültürü”. *Büyük Türk Filozof ve Tıp Üstadı İbn Sînâ: Şahsiyeti ve Eserleri Hakkında Tetkikler*. (İstanbul: Muallim Ahmet Halit Kitap Evi, 1937), 5-29.
- Günaltay, M. Şemsettin. “İslâm Dünyasının İnhitâtı Sebebi Selçuk İstilasını mıdır?”. *İkinci Türk Tarih Kongresi: Kongrenin çalışmaları, kongreye sunulan bildirimler 1937*. (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1943), 73-88.
- Günaltay, M. Şemsettin. “İslâm Medeniyetinde Türklerin Mevkii”. *Birinci Türk Tarih Kongresi: Konferanslar ve Müzakere Zabıtları*. (Ankara: Maârif Vekâleti, 1932), 289-307.
- Günaltay, M. Şemsettin. “Mezopotamya Sümerler Akatlar Gutiler Amürüler Kassitler Asurlular Mitanniler İkinci Babil İmparatorluğu”. *Türk Tarihinin Ana Hatları Eserinin Müsveddeleri*. İstanbul: Akşam Basımevi, 1934.
- Günaltay, M. Şemsettin. “Selçukluların Horasan’a İndikleri Zaman İslâm Dünyasının Siyasal Sosyal Ekonomik ve Dinî Durumu”. *Bellekten* 7/25, 26, 27 (1943), 59-99.
- Günaltay, M. Şemsettin. “Suriye ve Palestin”. *Türk Tarihinin Ana Hatları Eserinin Müsveddeleri*. İstanbul: Akşam Basımevi, 1934.
- Günaltay, M. Şemsettin. “Türk Feylesofu Farabi: Hayatı Âsârı ve Mesleki”. *DEFM* 1/2 (Mart 1338/1922), 31-56.

- Günaltay, M. Şemsettin. “Türk Feylesofu Farabi: Hayatı Âsârı ve Mesleki”. *DEFM* 2/2 (Mayıs 1338/1922), 93-127.
- Günaltay, M. Şemsettin. “Türk Tarih Tezi Hakkındaki İntikatların Mahiyeti ve Tez’in Kat’i Zaferi”. *Türk Tarih Kurumu-Belleten* 2/7-8, (I. Teşrin 1938), 337-365.
- Günaltay, M. Şemsettin. “Türklerin Ana Yurdu ve Irkı Meselesi”. *Tarih Dersi Semineri* (1937), 3-13.
- Günaltay, M. Şemsettin. *Atatürk’ün Tarihçiliği ve Fahri Profesörlüğü Hakkında Bir Hatıra*. İstanbul: Maarif Basımevi, 1959.
- Günaltay, M. Şemsettin. *Maziden Atiye*. Dersaadet: Kanaat Matbaası, 1339/1921.
- Günaltay, M. Şemsettin. *Mufassal Türk Tarihi*. 4 Cilt. İstanbul: Maarif Vekâleti, 1338-1340.
- Günaltay, M. Şemsettin. *Türk-İslâm Tarihine Eleştirel Bir Yaklaşım*. Haz. Ahmet Gökbel-Dursun Ali Aykıt. Ankara: Akçağ Yayınları, 2003.
- Güner, Osman. “Ugan, Zâkir Kâdirî”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 62/44-45. İstanbul: TDV Yayınları, 2002.
- Güner, Osman. “Zâkir Kâdirî Ugan’ın Hadis Sistematiğine Yönelik Eleştirilerinin Tahlil ve Tenkidi”. *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 17 (2004), 65-94.
- Güneş, Merdan. “Din, Bilim ve Siyaset Ekseninde Geri kalmışlık tartışması: Şeyhülislâm Mustafa Sabri’nin Bakış Açısıyla Farah Antun-Muhammed-Abduh Polemiği”. *Dîvân: Disiplinlerarası Çalışmalar Dergisi* 25/49 (2020/2), 1-55.
- İğdemir, Uluğ. “Türk Tarih Kurumu Genel Müdürü Uluğ İğdemir’in 80. Doğum Günü Töreninde Yapılan Konuşmalar”. *Belleten* 43/170 (Nisan 1979), 523-535.
- İğdemir, Uluğ. *Cumhuriyet’in 50. Yılında Türk Tarih Kurumu*. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1973.
- İğdemir, Uluğ. *Yılların İçinden*. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1976.
- İnan, Afet. “Atatürk ve Tarih Tezi”. *Belleten* 3/10, 244-245.
- İnan, Afet. *Atatürk’ten Hatıralar*. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1950.
- İzmirli, İsmail Hakkı. “Müslüman-Türk Hukuku ve Dini”. *Türk Tarihinin Ana Hatları Eserinin Müsveddeleri*. No.34 (1932), 33-49.
- İzmirli, İsmail Hakkı. “Müslüman-Türk Hukuku ve Dini”. *Türk Tarihinin Ana Hatları Eserinin Müsveddeleri* 3/2 (1932), 1-45.
- Kara, İsmail. *Resimli Cumhuriyet Din Kitabı*. İstanbul: Dergâh Yayınları, 2023.
- Kara, İsmail. *Türkiye’de İslâmcılık Düşüncesi 2*. İstanbul: Dergâh Yayınları, 2017.
- Karagözoğlu, Gülşen ve vd. “Zâkir Kadiri Ugan ve İslam Tarihine Dair Tercümeleleri”. *Usûl: İslam Araştırmaları* 23, (2015), 161-188.

- Karagözoğlu, Gülşen. *Zâkir Kâdirî Ugan'ın Hayatı, İlmi Şahsiyeti ve İslâm Tarihi Çalışmalarındaki Yeri*. İstanbul: Marmara Üniversitesi, Yüksek Lisans, 2015.
- Koşay, Hamit Zübeyr. "Zâkir Kadiri Ugan: 1878-1954". *Türk Yurdu* 239 (1954), 428-430.
- Mustafa, Muhammed Allam. "Zâkir Kadiri Ugan Cenapları". *Türkiye Cumhuriyeti Devletinin Kuruluş ve Gelişmesine Hizmeti Geçen Türk Dünyası Aydınları Sempozyumu Bildirileri* (23-26 Mayıs), (1996), 435-438.
- Oral, Atilla. *Atatürk'ün Sansürlenmiş Mektubu*. İstanbul: Demkar Yayınevi, 2011.
- Özkul, Yunus Emre. "Akademik Literatürde Türk Tarih Tezi Sorunsalı". *İzmir Sosyal Bilimler Dergisi* 1/1 (2019), 38-50.
- Singin, Aynur. *Bugünü Geçmişe Yansıtma: Türk Tarih Tezi'nde Yeni Bir İslâm Yorumu Arayışı: 1932-1937*. İstanbul: İLEM Yayınları, 2023.
- Sivrioğlu, Ulaş Töre. "Aryan Teorisi ve Türk Tarih Tezi". *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi* 2/6 (2015), 1-27.
- Şahin, Kamil. "Mehmet Şemsettin Günaltay". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 14/286-288. İstanbul: TDV Yayınları, 1996.
- Şahin, Ümit. Şemsettin Günaltay'ın Başkanlığı Döneminde Türk Tarih Kurumu Tarafından Yapılan Çalışmalar (1941-1961). Trabzon: Karadeniz Teknik Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2019.
- Tarih I: Tarihten Evvelki Zamanlar ve Eski Zamanlar*. İstanbul: Devlet Matbaası, 1931.
- Tarih II: Ortazamanlar*. İstanbul: Devlet Matbaası, 1931.
- Tarih III: Yeni ve Yakın Zamanlarda Osmanlı-Türk Tarihi*. İstanbul: Devlet Matbaası, 1931.
- Tarih IV: Türkiye Cumhuriyeti*. İstanbul: Devlet Matbaası, 1931.
- Türk Tarihinin Ana Hatları Methal*. İstanbul: Devlet Matbaası, 1931.
- Türk Tarihinin Ana Hatları*. İstanbul: Devlet Matbaası, 1930.
- Ugan, Azat. "Prof. Zâkir Kadiri Ugan (Ölümünün Üçüncü Yıldönümü Münasebetiyle)". *Kırım Dergisi* 9-12 (1957), 318-320.
- Ugan, Zâkir Kâdirî. "Eski Türk Dinine Dair Umay Âlihesi". *Türk Yurdu* 7-26/39(233), (Mart 1931), 17-21.
- Ugan, Zâkir Kâdirî. "Türk Tarihinin Ana Hatları Nam Eser-i Celîl'e Dair Bazı Mülahazalarım". *Türk Tarih Kurumu Arşivi, Türk Tarihinin Ana Hatları Koleksiyonu (TTAH)* 9/21, (Tarih Yok), 1-72.
- Ülken, Hilmi Ziya. "Türk Kozmogonisi, Türk Mitolojisi, Türk Hikmeti, Teknik Tefekkür". *Türk Tarihinin Ana Hatları Eserinin Müsveddeleri* 41, 1932.
- Ülken, Hilmi Ziya. "Türk Mistisizmini Tetkike Giriş". *Türk Tarihinin Ana Hatları Eserinin Müsveddeleri* 2/32, 1934.

Ülken, Hilmi Ziya. *Türk Tefekkür Tarihi I*. İstanbul: Matbaa-i Ebüzziya, 1932.

Ülken, Hilmi Ziya. *Türk Tefekkür Tarihi II*. İstanbul: Matbaa-i Ebüzziya, 1934.

Ülken, Hilmi Ziya. *Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi*. İstanbul: Ülken Yayınları, 2005.

Yıldırım, Ercan. "Kemalizm ve Türkçülük Arasında Şemseddin Günaltay'ın İslâmcılığı". *Umran Dergisi* 235 (2014), 1-15.

Yörükan, Yusuf Ziya. "İslâm Menâbiinde Şamanlık". *DİFM* 21, (Kânunuevvel-1931), 36-58.